

ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΑΝΕΡΓΙΑ & ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Χριστίνα Καρακιουλάφη

Mávos Σπυριδάκης

GUTENBERG

ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΑΝΕΡΓΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ

ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΑΝΕΡΓΙΑ
ΚΑΙ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

*Χριστίνα Καρακιουλάφη
Μάνος Σπυριδάκης*

ΕΚΔΟΣΕΙΣ GUTENBERG

**ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΑΝΕΡΓΙΑ
ΚΑΙ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ**

**ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Χριστίνα Καρακιουλάφη
Μάνος Σπυριδάκης**

(Σχήμα 17x24 εκ., σσ. 475)
Αρ. έκδ. 3013 - Κωδ. κατ. 9551304
ISBN 978-960-01-1858-2

© Copyright 2017
Εκδόσεις Gutenberg
και
Χ. Καρακιουλάφη - Μ. Σπυριδάκης

**ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ
«ΦΑΣΜΑ»**

**ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ
Μάγδα Κλαυδιανού
ΜΑΚΕΤΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ
Χρ. Παρασκευοπούλου**

ΕΚΔΟΣΕΙΣ - ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ

Διδότου 37 - 106 80, Αθήνα
Τηλ.: 210 3642003 - 210 3641996
210 3611404 - Fax: 210 3642030

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ιασωνίδου 13 - 546 35
Τηλ. - Fax: 2310 271147

www.dardanosnet.gr - e-mail: info@dardanosnet.gr
e-shop: www.dardanosnet.gr

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η ολική, μερική ή περιληπτική αναπαραγωγή και μετάδοση έστω και μιας σελίδας του παρόντος βιβλίου, κατά παράφραση ή διασκευή με οποιονδήποτε τρόπο (μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό κ.λ.π. - Ν. 2121/93, άρθρο 51). Η απαγόρευση αυτή ισχύει και για τις δημόσιες υπηρεσίες, βιβλιοθήκες, οργανισμούς κ.λ.π. (άρθρο 18). Οι παραβάτες διώκονται (άρθρο 13) και τους επιβάλλονται κατάσχεση, αστικές και ποινικές κυρώσεις σύμφωνα με το νόμο (άρθρα 64-66).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Eisagwagή</i>	9
 ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΕΜΠΕΙΡΙΑ	
<i>Pedro Araújo</i>	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Προδιαγεγραμμένα πεπρωμένα και συρρέχνωση των οριζόντων: Ούσα ανεργη στην Πορτογαλία... .	49
<i>Noëlle Burgi</i>	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Εξορίζοντας, χαταδικάζοντας στην απραξία τις απολυμένες γυναίκες	79
<i>Didier Demazière</i>	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Αναλύοντας τις εμπειρίες της ανεργίας: Μια διεθνής σύγχριση.. .	109
<i>Susana Narotzky</i>	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Η πρόκληση της κοινωνικής αναπαραγωγής σε περιόδους χρίσης: Οι εντάσεις μεταξύ των γενεών στην Ισπανία	139
<i>Italo Pardo</i>	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: Επιχειρηματικότητα στη Νάπολη: Τυπική ή διτυπή;	176
<i>Manuella Roupnel-Fuentes</i>	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: Μια ολική κοινωνική δοκιμασία: Η ανεργία των απολυμένων της Moulinex	194

**ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ
Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ**

Ελένη Γιαννακοπούλου και Μάνος Σπυριδάκης	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7: Εργασιακή επισφάλεια και τροχιές ζωής: Η περίπτωση της δεύτερης γενιάς μαθητών.....	227
Κώστας Γουρζής και Στέλιος Γκιάλης	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8: Μιλώντας για τη «συγχαλυμμένη ανεργία»: Αυξομειώσεις της υποαπασχόλησης στις ελληνικές περιφέρειες την περίοδο της κρίσης.....	273
Αλεξάνδρα Κορωνάίου και Αλέξανδρος Σακελλαρίου	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9: Στην απέναντι μεριά του τείχους: Το πέρασμα από την εργασία στην ανεργία.....	298
Αριστέα Κουκιαδάκη και Χαρά Κόκκινου	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10: Το πρεκαριάτο την περίοδο της κρίσης και η εδραίωση της εργασιακής επισφάλειας: Η περίπτωση μελέτης της «ενοικίασης εργαζομένων».....	327
Γιώργος Μπιθυμήτρης και Ορέστης Παπαδόπουλος	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11: «Μαθαίνοντας» την οριακότητα: Η περίπτωση ενός προγράμματος κατάρτισης ανέργων στον κλάδο τουρισμού	349
Δέσποινα Παπαδοπούλου	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12: Διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού και στρατηγικές επιβίωσης των μακροχρόνια ανέργων και των άπορων εργαζόμενων σε περίοδο οικονομικής κρίσης.....	374
Μιχάλης Πέτρου	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 13: Επιστροφή στην ύπαιθρο και τη γεωργική γη: Οικονομική διέξοδος ή αφανείς μορφές προλεταριοποίησης στον καιρό της κρίσης:.....	420
Μιχάλης Χριστοδούλου	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 14: Γιατί οι εξηγήσεις των ποιοτικών δεδομένων δεν είναι ισοσθενείς: Ένα επιστημολογικό επιχείρημα από το πεδίο της ανθρωπολογίας της εργασίας.....	446
Ευρετήριο χυρίων ονομάτων	471
Ευρετήριο δρων.....	473

Pedro Araújo*

1.

ΠΡΟΔΙΑΓΕΡΑΜΜΕΝΑ ΠΕΠΡΩΜΕΝΑ
ΚΑΙ ΣΥΡΡΙΚΝΩΣΗ ΤΩΝ ΟΡΙΖΟΝΤΩΝ:
ΟΥΣΑ ΑΝΕΡΓΗ ΣΤΗΝ ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ¹

*Το πεπρωμένο μας, όταν θέλουμε να το περιχαρακώσουμε,
προσομοιάζει με τα φυτά εχείνα που είναι αδύνατον
να ξεριζώσεις βγάζοντας όλες τις ρίζες.*

François Mauriac, *Thérèse Desqueyroux*

ΟΙ ΠΕΡΙΟΔΟΙ ΚΡΙΣΗΣ πάντα αποτελούν περιόδους επανεμφάνισης της προβληματικής της ανεργίας τόσο στην πολιτική ατζέντα όσο και στην κοινωνιολογική έρευνα. Οι «στατιστικές της ανεργίας» έρχονται στο προσκήνιο, με την αντικειμενική και ουδέτερη εγκυρότητά τους να μονοπωλεί τις πολιτικές και δημόσιες συζητήσεις και ενισχύει τον φόβο της ανεργίας (Montlibert, 2001). Η εμπειρία της ανεργίας, το σκοτεινό και σιωπηλό πρόσωπο που κρύβουν οι στατιστικές βρίσκονται στη σκιά ή φωτίζονται αμυδρά όσο κρατά ένα συναισθηματικά φορτισμένο τηλεοπτικό ρεπορτάζ. Η εμπειρία των άνεργων γυναικών δεν ξεφεύγει από αυτή τη γενικότερη τάση.

Έναυσμα για τους προβληματισμούς που θέτει το παρόν άρθρο αποτέλεσαν τρεις πολύ απλές διαπιστώσεις που προέκυψαν από μια ποιοτική έρευνα σχετικά με τις εμπειρίες της ανεργίας των πρώην εργατών/εργατριών της κεραμοποιίας Estaco, στην Coimbra, που χρεοκόπησε το 2001, και οι οποίου/ες μάς παραχώρησαν συνέντευξη το 2005 (Araújo, 2008). Αρχικά, παρά τη γενικότερη παραδοχή των ιδιαίτερων

* Ερευνητής, Centro de Estudos Sociais, Universidade de Coimbra, Portugal.

1. Το άρθρο μεταφράστηκε από τα γαλλικά. Είχε δημοσιευθεί με τον εξής τίτλο: Araújo, P., Destins tracés et contraction des horizons: être chômeuse au Portugal. *Genre, sexualité & société* [En ligne], 10. Mis en ligne le 27 janvier 2014. URL: <http://gss.revues.org/2992>.

στατιστικών χαρακτηριστικών που σχετίζονται με τη γυναικεία ανεργία (επιπτώσεις, διάρκεια κ.λπ.), οι έρευνες με βασικό αντικείμενο τις ειδικότερες επιπτώσεις της ανεργίας στις γυναίκες καθώς και τους τρόπους με τους οποίους αντιδρούν απέναντι στην απώλεια της εργασίας τους είναι λιγοστές στην Πορτογαλία². Επιπλέον, η παρούσα έρευνα συγκλίνει με τις εμπειρικές αναλύσεις της ανεργίας που εστιάζουν στο γεγονός ότι, από τη μία, οι άνεργοι/άνεργες παραμένουν δέσμιοι/ες κοινωνικών σχέσεων, με τέτοιο τρόπο που μπορεί κανείς να δει μέσα στη δοκιμασία της ανεργίας ανισότητες σε επίπεδο εργασίας, φύλου, εξειδίκευσης, κοινωνικής τάξης κ.λπ. και, από την άλλη, στο ότι η ανεργία αποτελεί μία κοινωνική κατάσταση βιωμένη με διαφορετικό τρόπο από διαφορετικές κοινωνικές ομάδες. Η ανεργία, τονίζει ο D. Demazière (1995: 101) «δεν είναι ένα γεγονός το οποίο με την έλευσή του θα εξισώσει κοινωνικές διαφορές και την πρωθύστερη κοινωνικοποίηση του ατόμου». Η εμπειρία της ανεργίας εξαρτάται από

έναν περίπλοκο συνδυασμό ετερογενών μεταβλητών, [όπως] η τρέχουσα θέση του ατόμου στον κύκλο της ζωής, η θέση του στην κοινωνική δομή, η κοινωνική τροχιά του ατόμου, οι υποχειμενικές προσδοκίες για το μέλλον, τα δίκτυα σχέσεων, τα αντικειμενικά δυνατά κοινωνικά status.

Τελικά, κατά τη διάρκεια της έρευνας σχετικά με τις εμπειρίες ανεργίας των πρώην εργατριών της Estaco, αναδύθηκαν συγκεκριμένοι τρόποι τού να είναι μια γυναίκα άνεργη που υποχρέωναν τις γυναίκες αυτές να αναθεωρήσουν τις ιστορίες ζωής τους, αντλώντας από το χαρακτηριστικό που είναι το κατεξοχήν καθοριστικό γι' αυτές: το γεγονός ότι είναι γυναίκες. Ένα χαρακτηριστικό που όλοι γνωρίζουν ότι βρίθει ανισοτήτων.

Στην Πορτογαλία, η απώλεια της εργασίας σε μια κρίσιμη καμπή της επαγγελματικής διαδρομής και της διαδρομής ζωής μειώνει τις πιθανότητες επιστροφής στην απασχόληση, κατάσταση που επιδεινώνεται με την ηλικία, το φύλο, την απουσία εκπαίδευσης και τυπικών προσόντων. Αν η παραπάνω παρατήρηση είναι προφανής για μεγάλο αριθμό ανέργων, οι διαφοροποιημένες επιπτώσεις της ανεργίας σε άνδρες και γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας είναι λιγότερο προφανείς. Το επι-

2. Η πλειονότητα των ερευνών εστιάζει, από τη μία, στη σχέση μεταξύ ανεργίας και φτώχειας (ή διαφορετικών μορφών αποκλεισμού) και, από την άλλη, στη σχέση μεταξύ μηχανισμών προστασίας της ανεργίας και παράτασης της διάρκειας της ανεργίας. Bl. Rosa, 2001· Loison, 2006.

χείρημά μας είναι ότι στην Πορτογαλία αποτυπώνονται δύο τάσεις για τις άνεργες μεγαλύτερης ηλικίας: τα προδιαγεγραμμένα πεπρωμένα – που εκφράζονται με «εξόδους» από την ανεργία μέσω μιας αυξημένης επένδυσης στην ιδιωτική σφαίρα – και η συρρόνωση των οριζόντων – που εκφράζεται με τις περιορισμένες προοπτικές επιστροφής στην απασχόληση. Δύο τάσεις οι οποίες αν και διαχρονικά παρούσες στην κοινωνική διάρθρωση και οργάνωση της αγοράς εργασίας στην Πορτογαλία,³ μεταφέρονται κατά τον ίδιο τρόπο στα βιώματα της ανεργίας και της αναζήτησης εργασίας στην περίπτωση των γυναικών (Demazière, 1999).

Το άρθρο αυτό χωρίζεται σε δύο μέρη. Το πρώτο σκιαγραφεί τα βασικά σημεία του ερμηνευτικού πλαισίου των εμπειριών της ανεργίας στα οποία στηρίζεται η έρευνά μας και εξηγεί μερικά από τα πρωταρχικά ευρήματα που αφορούν το σύνολο των εργατών/ριών του εργοστασίου Estaco. Στο δεύτερο δίνεται έμφαση στο βίωμα της ανεργίας δύο συγκεκριμένων γυναικών: της Teresa και της Andreia. Η ιστορία της Teresa εκφράζει ξεκάθαρα αυτό που καταλαβαίνουμε με τον όρο προδιαγεγραμμένα πεπρωμένα, δχι μόνο λόγω της στροφής της ίδιας στην ιδιωτική σφαίρα (με την άμισθη παροχή φροντίδας στα κοντινά πρόσωπα) (*care non marchand*), αλλά επίσης διότι στην πεποίθησή της ότι η απασχόληση μετατρέπεται σε μια οφθαλμαπάτη διαφαίνεται το παραλυτικό φαινόμενο της ανεργίας (Lazarsfeld et al., 1981) για τις γυναίκες και μια συνειδητή και όχι ανώδυνη απάρνηση της «ελευθερίας που απορρέει από το να έχει κάποιος δουλειά» (Maruani, 1996: 51).

Αντίθετα, η Andreia αρνείται να παραιτηθεί από την ανεξαρτησία που χαρίζει η απασχόληση. Δίνοντας στη συνέντευξη τον χαρακτήρα μαρτυρίας (Pollack & Heinich, 1986: 51), η Andreia αναδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο η απώλεια της απασχόλησης αντιστοιχεί με απώλεια του εαυτού της (Linhart, 2003): η συρρόνωση των οριζόντων λειτουργεί ως ένα είδος πεπρωμένου που η Andreia οφείλει πλέον να αποδεχτεί πραγματιστικά σε βάρος της προηγούμενης εργασιακής εμπειρίας της αλλά και των ονείρων της (με την αμειβόμενη παροχή φροντίδας)

3. Αναφερόμαστε χυρίως στην ανάληψη των οικιακών εργασιών και των υπηρεσιών φροντίδας στις γυναίκες (Fereira, 2010· Coehlo, 2010). Όπως και στην περίπτωση των απολυμένων γυναικών της Moulinex που μελετήθηκαν από τη Manuela Roupnel-Fuentes (2007), έτσι και στην περίπτωση των πρώην εργατριών της Estaco, οι ανισότητες λόγω φύλου, εξειδίκευσης, ηλικίας και επαγγελματικής θέσης αναπαράγονται και εκτός εργοστασίου.

(*care marchand*). Παρά τις διαφορές τους, η Teresa και η Andreia μοιράζονται τον ίδιο προβληματισμό: την ελευθερία επιλογής και τη συρρίκνωση του χώρου εκείνου μέσα στον οποίο μπορεί αυτή η επιλογή να λάβει χώρα, όταν πρόκειται για άνεργες γυναίκες με παρόμοιο προφίλ με αυτό της Teresa και της Andreia. Με όλλα λόγια, όταν πρόκειται για πρώην εργάτριες, προερχόμενες από λαϊκά στρώματα που ανήκουν σε έναν επαγγελματικό κλάδο υπό εξαφάνιση, προχωρημένης ηλικίας και χωρίς προσόντα.⁴

Το τέλος μιας εποχής: Βιώματα ανεργίας των πρώην εργατών-εργατριών της Estaco

Ο προβληματισμός μας αρχίζει με ένα τέλος: το κλείσιμο του εργοστασίου της Estaco. Το εργοστάσιο ιδρύθηκε το 1946 με σκοπό την παραγωγή –τόσο για την εγχώρια αγορά όσο και για το εξωτερικό– τριών κεραμικών προϊόντων (πλακάκια, πλάκες εξωτερικών χώρων και είδη υγιεινής), ένας κλάδος στον οποίο η επιχείρηση κατείχε σημαντική θέση τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Όλοι/ες οι εργαζόμενοι/ες τοποθετούν την αρχή των προβλημάτων του εργοστασίου στις αρχές της δεκαετίας του 1990 και την επιδείνωση των προβλημάτων αυτών το 1996, με την παρουσίαση του πρώτου σχεδίου αναδιάρθρωσης του εργοστασίου. Η ιστορία στη συνέχεια εξελίσσεται γρήγορα: ένα καινούργιο σχέδιο αναδιάρθρωσης το 1997, οι ενδιαφερόμενοι που κάνουν πίσω την τελευταία στιγμή, τον Σεπτέμβριο του 2001 και, τέλος, η πτώχευση τον Οκτώβριο του 2001.

Η πτώχευση της Estaco εξελίχθηκε σε διάστημα 6 χρόνων, κατά τη διάρκεια των οποίων οι πρώην εργαζόμενοι/ες της Estaco, στενά συνδεδεμένοι/ες με τη δουλειά τους, περίμεναν το κλείσιμο. Η ανεργία είναι μια καινούργια κατάσταση στη ζωή τους, με την οποία έπρεπε να

4. Η επιλογή να περιορίσουμε τη μελέτη στην περίπτωση δύο ανέργων γυναικών –της Teresa και της Andreia–έγινε εξαιτίας του ότι οι βιογραφίες τους αποτελούν εμβληματικές περιπτώσεις προδιαγεγραμμένων πεπρωμένων και συρρίκνωσης οριζόντων, ως κοινωνικών μηχανισμών που επηρεάζουν τόσο τα βιώματα της ανεργίας όσο και τις διαδικασίες αναζήτησης εργασίας. Δεν θα μπορέσουμε ποτέ να αναδείξουμε επαρκώς την ετερογένεια των εμπειριών της ανεργίας. Κάτι που ισχύει τόσο για τους ανέργους όσο και για τις άνεργες δεδομένου ότι και στις δύο περιπτώσεις «μεταφέρουν» στις εμπειρίες τους τις κοινωνικές τους διαφορές, τροχιές ζωής, κοινωνικά πλαίσια, συνθήκες ζωής κ.λπ.

μάθουν να ζουν. Το να ζουν σε αυτό το παρόν όταν η δουλειά τους τους έχει καθηλώσει σε ένα παρελθόν που τους εξασφάλιζε πόρους και εγγυήσεις για το μέλλον, αποτελεί ένα από τα πιο εμβληματικά χαρακτηριστικά της εμπειρίας της ανεργίας των εργαζομένων της Estaco.

Ασφαλώς οι πρωταρχικές δυσκολίες είναι οι οικονομικές. Όπως, δύναται, δείχνει ένας μεγάλος αριθμός εμπειρικών ερευνών, οι δυσκολίες είναι βαθύτερες. Η ανεργία βάζει ένα τέλος στις φιλίες που έχουν σφυρηλατηθεί στο εργοστάσιο και στις κοινωνικότητες, σηματοδοτεί το τέλος συγκεχριμένων σχεδίων, δυσκολεύοντας οποιαδήποτε προβολή στο μέλλον, βάζει τέλος στις κεκτημένες συνήθειες και καταστρέφει τις ρουτίνες. Υπό αυτό το πρίσμα, η ιστορία της Estaco δεν είναι πολύ διαφορετική ή προεξέχουσα ή πιο δραματική από τα εργοστάσια-φαντάσματα που την περικυκλώνουν. Μέσα σε αυτή τη βιομηχανική ζώνη που άλλοτε συμπύκνωνε την περηφάνια μιας ολόκληρης πόλης και σήμερα βρίσκεται σε εγκατάλειψη, ακούγεται η ίδια ηχώ (Πλαίσιο 1).

**ΠΛΑΙΣΙΟ 1. Αποβιομηχανοποίηση, ευθραυστότητα του χώρου
και των συνθηκών ζωής**

Η βιομηχανική ζώνη Lohreto-Pedrulha, στην οποία ήταν εγκατεστημένη η Estaco χρονολογείται από το 1920 και γνώρισε μετά το 1975 –και πιο έντονα από τη δεκαετία του 1990 και μετά– μια διαδικασία αποβιομηχανοποίησης, η οποία συμβάδιζε με μια παράλληλη διαδικασία τριτογενοποίησης. Το 2010, όταν έκλεισαν η POCERAM και η CERES, δύο κεραμοποιίες που μαζί με την Estaco αποτελούσαν το πιο σημαντικό τρίγωνο κεραμοποιίας στην Coimbra, το Συνδικάτο των Εργαζομένων στην Κεραμοποιία, Τσιμεντοποιία και σε εργοστάσια συναφών υλικών της περιοχής Centro εκτιμούσε ότι, σε λιγότερο από μία δεκαετία, σχεδόν σαράντα μεγάλα εργοστάσια κεραμοποιίας της περιοχής έκλεισαν, αφήνοντας άνεργους περισσότερους από 5.000 εργαζομένους. Η διάρθρωση περιοχής – κλάδου ή, αλλιώς, για να δανειστούμε τα λόγια του Jose Reis (1993), η ακραία εξειδίκευση ορισμένων τοπικών συστημάτων απασχόλησης, εξηγεί καθαρά την ευθραυστότητα του χώρου, την απώλεια τοπικών θέσεων απασχόλησης σε έναν συγκεχριμένο κλάδο δραστηριοτήτων και την ευθραυστότητα των συνθηκών ζωής δύον εξαρτώνται από τους συγκεχριμένους κλάδους δραστηριοτήτων.

Αν και μοναδική, η ιστορία της Estaco δεν διαφέρει. Για τους εργάτες και εργάτριες της Estaco που τις αφηγούνται, οι προσωπικές ιστορίες διαπλέκονται με αυτήν του εργοστασίου και διηγούνται την ιστορία μιας μισθωτής κοινωνίας σε πλήρη μεταβολή. Το παραπάνω συνάδει με την ιδέα ότι οι εμπειρίες της ανεργίας πρέπει να σύνεξετάζονται τόσο στο επίπεδο των εξελίξεων που επηρεάζουν μια κοινωνία δύο και σε σχέση με τη δυναμική της τροχιάς ζωής ενός ατόμου.

Τη στιγμή της πτώχευσης της Estaco, η πλειονότητα των εργαζομένων ήταν μεταξύ 40 και 60 ετών. Δούλευαν επί 20 έως 30 χρόνια στο συγκεκριμένο εργοστάσιο, είχαν μια υποτυπώδη σχολική εκπαίδευση και η εργασιακή τους εμπειρία ήταν σχεδόν περιορισμένη στην Estaco. Το κλείσιμο του εργοστασίου αποτελεί συνεπώς ένα γεγονός ολικής ρήξης (Roupenel-Fouentes, 2007) το οποίο μεταμορφώνει τη σχέση με την απασχόληση, την ίδια στιγμή που διαμορφώνει μια συγκεκριμένη σχέση με την ανεργία. «Πολύ μεγάλοι για να δουλέψουν» και «πολύ νέοι για να πάρουν σύνταξη», βρίσκονται εγκλωβισμένοι μεταξύ δύο «εποχών», χωρίς να συμμετέχουν πλήρως σε καμία από τις δύο. Αυτή η μορφή ανυπαρξίας των εργαζομένων ως παραγωγικών υποκειμένων μεταφράζεται σε συγκεκριμένους τρόπους αντιμετώπισης της στέρησης της εργασίας και διαχείρισης της κοινωνικής και κρατικής προστασίας.

Η ποιοτική ανάλυση όντως παρουσιάζει κάποιες ιδιαιτερότητες για το σύνολο των ανέργων που θεωρούμε σημαντικό να υπογραμμίσουμε. Ειδικότερα, θα επιμείνουμε στο πορτογαλικό σύστημα ασφαλισης, στο μοντέλο της διευρυμένης διαγενεακής εξάρτησης που χαρακτηρίζει τις λειτουργίες αλλά και τις ευθύνες που αποδίδονται στην πορτογαλική οικογένεια και στο κοινωνικό μοντέλο ρύθμισης της ανεργίας, το οποίο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί επίσης οικογενειοκεντρικό (Πλαίσιο 2).

ΠΛΑΙΣΙΟ 2. Εκφάνσεις του οικογενειοκεντρικού μοντέλου κοινωνικής ρύθμισης της ανεργίας στην Πορτογαλία

Για την κατασκευή του ερμηνευτικού μας πλαισίου εμπνευστήκαμε από τη συγκριτική μελέτη των Duncan Gallie και Serge Paugam (2000) σχετικά με τις εμπειρίες της ανεργίας στην Ευρώπη. Οι συγγραφείς ξεχινούν από το επιχείρημα ότι η πληθώρα των εμπειριών της ανεργίας προκύπτει από τις διαφοροποιημένες συνέπειες των σχέσεων μεταξύ πολιτικών (το κοινωνικό κράτος), κοινωνικών (μορφές προστασίας που απορρέουν από

την οικογένεια και την εγγύτητα) και οικονομικών (αγορά) δομών. Στόχος είναι να αναγνωριστούν οι συνέπειες αυτών των παραγόντων ρύθμισης της ανεργίας οι οποίοι, σε αλληλεπίδραση μεταξύ τους, βρίσκονται στην καρδιά των διαφορετικών μοντέλων κοινωνικής ρύθμισης της ανεργίας: το οικογενειοκεντρικό μοντέλο (χώρες της Νότιας Ευρώπης), το δημόσιο ατομοκεντρικό μοντέλο (Σκανδιναβικές χώρες) και το μοντέλο της αμοιβαίας ευθύνης (Μεγάλη Βρετανία, Γερμανία, Γαλλία). Οι Gallie και Paugam διευχρινίζουν ότι τα μοντέλα αυτά αντιπροσωπεύουν ιδανικούς τύπους που δύσκολα θα βρουν μια πιστή έκφραση στην εμπειρική πραγματικότητα.

Συνεπώς, προκειμένου να κατηγοριοποιήσουν τα καθεστώτα προστασίας, οι D. Gallie και S. Paugam αναφέρονται στη σφαίρα της κρατικής προστασίας που σχετίζεται με τα επιδόματα σε περίπτωση απώλειας της εργασίας, και κυρίως στην επίπτωσή της πάνω στην οικονομική αποστέρηση. Οι συγγραφείς αναγνωρίζουν σε ευρωπαϊκό επίπεδο τέσσερις τύπους προστασίας: 1. το καθεστώς υποπροστασίας (Πορτογαλία, Ελλάδα, Ιταλία και Ισπανία), 2. το φιλελεύθερο σύστημα (Μεγάλη Βρετανία και Ιρλανδία), 3. το εργασιοκεντρικό σύστημα (Γαλλία, Βέλγιο, Γερμανία και Ολλανδία) και 4. το οικουμενικό μοντέλο (Δανία και Σουηδία) (Gallie & Paugam, 2000b).

Η ανάλυση της προερχόμενης από την κοινωνία προστασίας των ανέργων ανδρών και γυναικών –οικογενειακή αλληλεγγύη και αλληλεγγύη εγγύτητας– εγείρει το ερώτημα του αν η αποστέρηση της απασχόλησης συνοδεύεται από αποδυνάμωση, ή ακόμα και από διάρρηξη, των κοινωνικών δικτύων των ανέργων, με συνέπεια την απομόνωσή τους, η οποία, με τη σειρά της, εμποδίζει την πρόσβασή τους σε διαφορετικές μορφές υποστήριξης (υλικές, συναισθηματικές, πληροφόρηση σχετικά με ευχαρίστεις απασχόλησης κ.λπ.). Οι Gallie και Paugam (2000a) προτείνουν τρία μοντέλα τα οποία επιτρέπουν την οριοθέτηση των λειτουργιών και των ευθυνών με τις οποίες πιστώνονται οι οικογένειες: το μοντέλο της διευρυμένης διαγενεακής εξάρτησης (Πορτογαλία, Ελλάδα, Ιταλία, Ισπανία), το μοντέλο της σχετικής διαγενεακής αυτονομίας (Γαλλία, Βέλγιο) και το μοντέλο της προχωρημένης διαγενεακής αυτονομίας (Ηνωμένο Βασίλειο, Ολλανδία, Γερμανία, Δανία και Σουηδία).

Αν και η παρούσα έρευνα εμπνέεται από τη μελέτη των Gallie και Paugam, προτείνουμε ένα ερμηνευτικό πλαίσιο των βιωμά-

των της ανεργίας που συσχετίζει την επίδραση της απασχολησιμότητας (ενδογενής και εξωγενής), των μηχανισμών αποζημίωσης/αποκατάστασης (χρατικής και ευρύτερα κοινωνικής) και των δραστηριοτήτων υποκατάστασης. Μετά την ολοκλήρωση των διερευνητικών συνεντεύξεων, η σχεδόν περιθωριακή θέση που τείνει να καταλαμβάνει η εξεύρεση θέσεων μισθωτής εργασίας στις προσδοκίες των ανέργων της Estaco είναι προφανής.

Διαφοροποιούμενοι από το μοντέλο των Gallie και Paugam, που επιμένει στην αγορά, εμείς δώσαμε έμφαση στις δραστηριότητες υποκατάστασης. Αυτές είναι που μας επιτρέπουν να αντιληφθούμε τις προσωπικές στρατηγικές των ανέργων που αναπτύσσονται εκτός της αγοράς εργασίας. Τρεις τύποι δραστηριοτήτων υποκατάστασης ξεχωρίζουν: οι δραστηριότητες που μπορούν να υλοποιηθούν στο περιθώριο της αγοράς εργασίας (η αδήλωτη εργασία, νοούμενη όπως κάθε άλλη νόμιμα αμειβόμενη δραστηριότητα που δύμως δεν δηλώνεται στους δημόσιους φορείς), αυτές που στοχεύουν στην επένδυση στο ίδιο το άτομο με στόχο μια νέα επιστροφή στην αγορά εργασίας (επαγγελματική κατάρτιση, αυτοαπασχόληση κ.λπ.) και αυτές που συνίστανται στην επιστροφή στις δραστηριότητες εκείνες που αναπτύχθηκαν στο παρελθόν παράλληλα με την κύρια εργασία (Araujo, 2008 & 2012).

Με αφετηρία τα δεδομένα που συγκέντρωσε το συνδικάτο κατά την περίοδο της πτώχευσης, κατασκευάσαμε μία βάση δεδομένων από 264 εργαζομένους και εργαζόμενες. Σε σχέση με την κατάστασή τους τη χρονική στιγμή της έρευνας, 103 εργάτες και εργάτριες αποκλείστηκαν, καθώς ήταν σε καθεστώς προ-συνταξιοδότησης ή συνταξιοδότησης, 33 καθώς δεν ήταν εφικτό να διευχρινιστεί η κατάστασή τους κατά τη χρονική στιγμή των συνεντεύξεων και 90 καθώς είχαν ήδη ξαναβρεί εργασία. Από τους 38 εργάτες και εργάτριες που ανταποκρίνονταν στα κριτήρια της έρευνας, 22 αρνήθηκαν να παραχωρήσουν συνέντευξη. Έτσι, στο διάστημα μεταξύ Νοεμβρίου και Δεκεμβρίου του 2005 πραγματοποιήσαμε δεκαέξι ημιδομημένες συνεντεύξεις οι οποίες εστίαζαν αποκλειστικά στα άτομα εκείνα που, τέσσερα χρόνια μετά το κλείσιμο της Estaco, εξακολουθούσαν να μην έχουν δουλειά, ήτοι δέκα άνδρες και έξι γυναίκες. Είναι σημαντικό να επισημανθεί ο μεγάλος αριθμός των εργαζομένων που μετέβη άμεσα στη συνταξιοδότηση.

Πράγματι, μία από τις στρατηγικές του συνδικάτου τους ήταν να ζητήσει από την κυβέρνηση να κάνει μια εξαίρεση και να επε-

κτείνει τη διάρκεια της επιδότησης της ανεργίας έως ότου η πλειονότητα των παλαιότερων εργαζομένων να βρεθεί σε καθεστώς προ-συνταξιοδότησης. Τέλος, οι άνδρες και οι γυναίκες που αρνήθηκαν να συμμετάσχουν στην έρευνα επικαλέστηκαν έλλειψη χρόνου, οι μεν πρώτοι εξαιτίας του φόρτου των αγροτικών εργασιών με τις οποίες ασχολούνταν, οι δε δεύτερες εξαιτίας οικογενειακών υποχρεώσεων (φύλαξη παιδιών).

Ο τύπος του πορτογαλικού καθεστώτος προστασίας είναι υπο-προστατευτικός και εμφανίζει τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: η πρόσβαση στην προστασία σε μεγάλο βαθμό εξαρτάται από τη συμμετοχή στην αγορά εργασίας, συνεπώς ο αριθμός των δικαιούχων είναι εξαιρετικά περιορισμένος, τα προνόμια είναι τα ελάχιστα δυνατά και η επένδυση σε πολιτικές ενεργοποίησης είναι υποτυπώδης. Σε αυτά τα χαρακτηριστικά προστίθενται δύο ακόμα τάσεις που τονίζονται ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσης: η ηθικοποίηση και ο εξορθολογισμός των παροχών που ουσιαστικά σηματοδοτούν τον περιορισμό στην πρόσβαση σε παροχές (Santos, 2011). Παρά το γεγονός ότι τα χαρακτηριστικά του πορτογαλικού συστήματος που σχετίζονται με την προστασία σε περίπτωση απώλειας της απασχόλησης μας οδηγούν στο να το ορίσουμε ως υπο-προστατευτικό, από τη σκοπιά των προσδοκιών των ανέργων ανδρών και γυναικών εμφανίζεται μάλλον υπερ-προστατευτικό. Αυτές οι προσδοκίες συμπυκνώνονται τόσο στην προσπάθεια των ανέργων για μεγιστοποίηση των επιδομάτων ανεργίας που μπορούν να λάβουν από το κράτος δύο και στο ίδιαν κό της συνταξιοδότησης.

Αντιμέτωποι και αντιμέτωπες με μια επαγγελματική εμπειρία η οποία περιορίζεται σε έναν κλάδο δραστηριότητας, που γεωγραφικά βρίσκεται σε παρακμή, με μία αγορά εργασίας που λόγω της ηλικίας τους γίνεται σταδιακά όλο και πιο εχθρική απέναντι σε μια προοπτική επανένταξής τους ή στο ενδεχόμενο γεωγραφικής κινητικότητας, η θέση που καταλαμβάνει το ίδιαν κό της συνταξιοδότησης στο φαντασιακό και στη δράση των ανέργων γίνεται απόλυτα κατανοητή. Αυτό το ίδιαν κό γίνεται ακόμα πιο σημαντικό και από το να βρουν μια καινούργια δουλειά, καθώς μόνο η σύνταξη προσφέρει την ασφάλεια ενός σταθερού εισοδήματος, αλλά και ενός νέου αξιοπρεπούς και απαλλαγμένου από ντροπή status.⁵

5. Αυτό το ζήτημα σχετίζεται με το πρόβλημα «της παγίδας της ανεργίας» (Kovacks, 2005) που αφορά, μεταξύ άλλων, τις συνθήκες επιστροφής στην αγορά ερ-

Η εξάρτηση των ανέργων από τα συστήματα προστασίας παρουσιάζεται, λοιπόν, από τη μία, ως εξάρτηση στην οποία συναίνούν οι φορείς που διαχειρίζονται τα συστήματα κρατικής προστασίας, έκφραση της αναποτελεσματικότητας των φορέων αυτών να βρουν λύσεις για τη συγχεκριμένη ομάδα ανέργων που είναι εξαιρετικά προβληματική. Από την άλλη, παρουσιάζεται ως μια νομιμοποιημένη εξάρτηση για τους άνεργους άνδρες και γυναίκες, έκφραση: της άρνησής τους να αναλάβουν οι ίδιοι την ευθύνη για την πρώιμη και ακούσια εγκατάλειψη της αγοράς εργασίας της διαπίστωσης της αναποτελεσματικότητας των υπηρεσιών να ανταποκριθούν στα αιτήματά τους· της διεκδίκησης του δικαιώματός τους –πάνω απ' όλα ηθικού– να επωφεληθούν από την κρατική προστασία. Διαπιστώνουμε ότι είναι η σχέση μεταξύ συναινούμενης εξάρτησης και νομιμοποιημένης εξάρτησης που, ανάλογα με την περίπτωση, ενισχύει τον χαρακτήρα υπο-προστασίας του συστήματος κοινωνικής ασφάλειας.⁶ Περιοριζόμενο στο να κάνει τη δουλειά του, δηλαδή στο να αποζημιώνει παθητικά την ανεργία εντός της νομικά προσδιορισμένης χρονικής περιόδου, το κράτος θέτει τα δρια της παρέμβασής του, την ίδια ώρα που θέτει και τα δρια των ευθυνών του.

Την ώρα που η κρίση «υποχρεώνει» το πορτογαλικό κράτος, δπως τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά κράτη, για υιοθετήσει μια πολιτική λιτότητας και να περιορίσει τις δαπάνες για την κρατική προστασία, το ερώτη-

---

γασίας. Είναι ένα ζήτημα που αφορά και τους/τις άνεργους/ες της Estaco, όπου η απώλεια της δουλειάς τους εμφανίζεται σε ένα σημείο-κλειδί της τροχιάς ζωής τους και της επαγγελματικής τους τροχιάς. Η ανάλυση της παγίδας της ανεργίας απαιτεί μια έρευνα μεγάλης κλίμακας που δεν πραγματοποιήσαμε στο πλαίσιο της έρευνας αυτής. Ωστόσο, θεωρούμε σημαντικό να το αναφέρουμε διότι η εμπειρική ανάλυση αποκαλύπτει ότι η επισφαλής εργασία εμφανίζεται ως μια πιθανή μορφή απασχόλησης στις προσδοκίες των ανέργων ανδρών και γυναικών της Estaco ως προς το επαγγελματικό τους μέλλον. Όντας εκτός μιας σχέσης εργασίας «φορντικού τύπου», θεωρούν ότι η επισφάλεια θα κατισχύσει της σταθερότητας και διότι δεν θα τους απομένει τίποτα άλλο από το να ζουν στο μεταίχμιο, εναλλάσσοντας μεταξύ επισφαλούς εργασίας και επιδοτούμενης ανεργίας, μέχρι να καταφέρουν να φτάσουν το ιδανικό της σύνταξης.

6. Πηγή διάκρισης και εμπόδιο –που αναγνωρίζεται τόσο σε ατομικό όσο και σε θεσμικό επίπεδο– για την υλοποίηση ενός σχεδίου επαγγελματικής μετάβασης και της αποτελεσματικής πρόσβασης στην αγορά εργασίας (Centeno, 2001· Pochic, 2001· Demaziere, 2002· McVittie, 2008), η ηλικία εμφανίζεται επίσης ως θεμελιώδης για την αντιστροφή του στίγματος της ανεργίας. Πράγματι, η ηλικία περιορίζει τις ευχαίρεις και απαλλάσσει ανέργους και κρατικούς φορείς από την ευθύνη τους, καταλήγοντας σε μια ρήξη των μεταξύ τους σχέσεων και σε μια αμοιβαία παραίτηση.

μα που τίθεται είναι αν οι άνεργοι/άνεργες μεγαλύτερης ηλικίας θα βρουν σε αυτό το κράτος μια ανταπόχριση στο αίτημά τους για υπερ-προστασία, ή εάν το κράτος θα εκπληρώσει απλά τη διανεμητική υποχρέωση έως ότου οι άνεργοι και οι άνεργες να γίνουν αδρατοί και οι ευθραυστότητές τους να μην αναγνωρίζονται πλέον (*unrecognizable*) (Butler, 2004). Οι αναλύσεις της Beatrice Appay (1997: 556) σχετικά με τη λογική της αυτοθυσίας που κατασκευάστηκε γύρω από την παραγωγική ευελιξία ισχύουν ομοίως ως προς τις πολιτικές λιτότητας που εφαρμόστηκαν στην περίπτωση της Πορτογαλίας. Εδώ επίσης απαιτήθηκαν χοινωνικές θυσίες που σε μικροκοινωνικό επίπεδο μεταφράστηκαν σε πράξεις οικονομικής επιβίωσης. Η λογική της αυτοθυσίας «υπόκειται στην αποδοχή μιας συλλογικής πρόκλησης, μιας λογικής αλληλεγγύης που σχετίζεται με την κρίση». Έτσι, «[η] αποδοχή αυτής της αναγκαίας θυσίας χρησιμεύει στο να αποδείξει ότι θα ωφελήσει τους πάντες σε μια προοπτική δημοκρατίας και αλληλεγγύης. Η απόδειξη του αντιθέτου θα πυροδοτούσε μετωπικά μία αίσθηση αδικίας και αντίδρασης». Δεν είναι, άλλωστε, η τρέχουσα κρίση απόχος της θριαμβευτικής ρητορικής της εργασιακής ευελιξίας;

Για τους ανέργους της Estaco, το χοινωνικό κράτος αποκτά μια άρρητη αλλά κεντρική σημασία στη ζωή τους, η οποία ενισχύεται ακόμα περισσότερο από την ευθραυστότητα ή και την αποδυνάμωση της χοινωνικής στήριξης. Η διαπίστωση αυτή έρχεται να επιβεβαιώσει τους περιορισμούς μιας άκριτης εφαρμογής ενός οικογενειοκεντρικού μοντέλου ρύθμισης της ανεργίας αναφορικά με το σύνολο των ανέργων στις χώρες της Νότιας Ευρώπης.

Όπως έχουμε ήδη δει, οι D. Gallie και S. Paugam προτείνουν τρία μοντέλα που δίνουν τη δυνατότητα να διαχριθούν οι ευθύνες και οι αρμοδιότητες που αποδίδονται στις οικογένειες. Το μοντέλο στο οποίο συμπεριλαμβάνεται η Πορτογαλία είναι αυτό της διευρυμένης διαγενεακής εξάρτησης: για τις χώρες του Νότου η οικογένεια φαίνεται να αποτελεί μια εναλλακτική του χοινωνικού κράτους. Στην περίπτωση της ανεργίας, τα κενά της κρατικής προστασίας καλύπτονται από τη δράση της «χοινωνίας πρόνοιας», η οποία αντανακλά την ικανότητα μιας χοινωνίας πολιτών να αναλαμβάνει ένα τμήμα των χοινωνικών αναγκών που ανακύπτουν.⁷ Το μοντέλο της διευρυμένης διαγενεακής εξάρ-

7. Στην Πορτογαλία, η έννοια της «χοινωνίας πρόνοιας» έχει οριστεί από τον B. S. Santos (199: 46) ως: «Τα δίκτυα αλληλογνωριμιών και αμοιβαίας βοήθειας που βασίζονται σε δεσμούς συγγένειας και γειτνίασης και μέσω των οποίων οι μικρές

τησης, όπως περιγράφτηκε από τους Gallie και Paugam, στην περίπτωση αυτή διαφοροποιείται εξαιτίας της προχωρημένης ηλικίας των ανέργων και της εύθραυστης οικονομικής κατάστασης των οικογενειών που πλήγγονται από την ανεργία, που ενισχύεται ακόμα περισσότερο εξαιτίας της απώλειας της απασχόλησης ενός εκ των δύο μελών του ζευγαριού. Χωρίς να απεκδύνεται τον ρόλο της συναισθηματικής υποστήριξης, η οικογένεια παύει να είναι ένας επαρκής μηχανισμός «αποκατάστασης», που εγγυάται στους ανέργους και τις άνεργες οικονομική αυτονομία και ανεξαρτησία.

Η εμπειρική ανάλυση των βιωμάτων της ανεργίας των πρώην εργατών/εργατριών της Estaco δείχνει ότι είναι το κράτος αυτό από το οποίο περιμένουν προστασία. Αυτό το αίτημα συνδέεται με μια συνειδητοποίηση από την πλευρά των ανέργων ότι αυτοί/ές θα καταστούν «αναλώσιμοι» (disposable), σύμφωνα με την έκφραση του Henry A. Giroux (2006), ότι θα «γλιστρήσουν» πρόωρα σε διάφορες καταστάσεις εργασιακής «απραξίας» ή θα εξαντλήσουν παθητικά τα δικαιώματά τους για επιδότηση. Το μόνο που έχει σημασία για τους χρατικούς φορείς «διαχείρισης» των ανέργων είναι αυτοί και αυτές να γίνουν αδρατοί. Υπάρχουν πολλοί τρόποι για να γίνει κανείς αδρατος ή, αντιθέτως, να αντισταθεί στην αορατότητα. Οι ιστορίες της Teresa και της Andreia δείχνουν ακριβώς πώς διαφορετικές ζωές μπορούν να επηρεαστούν με διαφορετικό τρόπο και –πέρα από τους ιδεατούς τύπους– θέτουν το ζήτημα του περιορισμού των δυνατοτήτων και της ελευθερίας επιλογών όταν πρόκειται για άνεργες γυναίκες όπως η προχωρημένης ηλικίας άνεργες της Estaco.

Παρόμοιες διαδρομές ζωής, αλλά διαφορετικές αφηγήσεις των άνεργων εργατριών

Η Teresa και η Andreia, όπως όλοι οι συνάδελφοί τους, πίστευαν ότι όδευαν προς μια συνταξιοδότηση «που την άξιζαν». Με αυτήν την προοπτική να αναχόπτεται, δεν αναδύεται ένα καινούργιο, πρωτόγνωρο και διαφορετικό «ον» που αντιδρά απέναντι στην απώλεια της εργασίας, αλλά πρόκειται για γυναίκες που φέρουν το βάρος ενός παρελ-

---

τοπικές ομάδες ανθρώπων ανταλλάσσουν αγαθά και υπηρεσίες με τρόπο μη εμπορευματοποιημένο και με μια λογική αμοιβαιότητας που βρίσκεται κοντά στην έννοια της δωρεάς που αναλύεται από τον Marcel Mauss».

θόντος, αμήχανες απέναντι σε ένα εχθρικό παρόν και αγχωμένες σε σχέση με το μέλλον.

Οι συνεντεύξεις που διεξήχθησαν με τις άνεργες μας επέτρεψαν να αναγνωρίσουμε κάποιες από τις συνέπειες της γυναικείας ανεργίας, εκ των οποίων τέσσερις ξεχωρίζουν: α) η απώλεια της οικονομικής αυτονομίας που οξύνεται με τη λήξη των δικαιωμάτων επιδότησης· β) ο περιορισμός ή ακόμα και η ακύρωση της πιθανότητας παροχής οικονομικής στήριξης στα παιδιά τους και η συρρίκνωση της ενδοοικογενειακής αλληλεγγύης· γ) η αναδίπλωση στην ιδιωτική σφαίρα και η πιο ενεργή ενασχόληση με τη φροντίδα των αγαπημένων προσώπων (μη αμειβόμενη παροχή υπηρεσιών φροντίδας) (*care non marchand*)· δ) η περιορισμένη πρόσβαση στην επαγγελματική ενσωμάτωση μέσω των λεγόμενων γυναικείων και χαμηλού κύρους εργασιών (αμειβόμενη παροχή υπηρεσιών φροντίδας) (*care marchand*), που σηματοδοτεί ακόμα μεγαλύτερη ακαμψία ως προς τις δομές των ευκαιριών που παρουσιάζονται για τις γυναίκες στη μετάβαση από την ανεργία στην απασχόληση και την πιθανή επιδείνωση αυτής, τόσο σε σχέση με την προσφορά όσο και σε σχέση με τη ζήτηση.

Η απώλεια της οικονομικής αυτονομίας, επιδεινούμενη από την εξάντληση των δικαιωμάτων για επιδότηση, είναι κοινή στους άνδρες και τις γυναίκες που ρωτήθηκαν. Σε αντίθεση με την άποψη που υποστηρίζει την ύπαρξη μιας ισχυρής «κοινωνίας πρόνοιας» στην Πορτογαλία, στην περίπτωση των ανέργων της Estaco οι οικογένειες δεν αποτελούν έναν μηχανισμό επαρκούς «αποκατάστασης» και «αποζημίωσης» που θα εξασφάλιζε μια προστασία στα μέλη τους. Η ανεργία σηματοδοτεί μια δραστική εξασθένηση των οικογενειακών οικονομικών πόρων. Κάποιες φορές, όπως θα δούμε, αυτό που οι γυναίκες έχασαν με οικονομικούς δρους μετά την πτώχευση του εργοστασίου, το κέρδισαν σε διαθεσιμότητα.⁸

8. Για μία εξαιρετική ανάλυση του ζητήματος της φροντίδας (*care*) στην Πορτογαλία και του τι αυτή συνεπάγεται για εκείνους και, κυρίως, εκείνες που παρέχουν υπηρεσίες φροντίδας βλ. στο Alves, 2011. Τα περισσότερα προβλήματα εντοπίζονται, ανάμεσα σε άλλα, στο επίπεδο της αορατότητας και της έλλειψης αναγνώρισης στους κόλπους της οικογένειας και της κοινωνίας (μη αμειβόμενη εργασία), κάνοντας αυτή τη δραστηριότητα να φαίνεται σαν αυτονόητη για μία γυναίκα, και κατά κύριο λόγο για μία άνεργη γυναίκα. Οι συνέπειες αυτές συζητώνται υπό το φως του προβληματισμού της Nancy Fraser για την κοινωνική δικαιοσύνη και τον δημόσιο χώρο (Fraser, 2011, για τη γαλλόφωνη έκδοση).

Teresa: Η αγκιστρωση στις ρίζες

Η επαγγελματική πορεία της Teresa ξεχινά στην ηλικία των δέκα της έντεκα χρόνων σε αγροτικές εργασίες, κάτι που κάνει παράλληλα μέχρι το τέλος της υποχρεωτικής εκπαίδευσης. Στα 14 η Teresa «επιτέλους» φτάνει στην ηλικία που μπορεί νόμιμα να εργαστεί και στα 15 μπαίνει στην Estaco. Εκεί θα γνωρίσει τον μέλλοντα σύζυγό της, με τον οποίο θα αποκτήσει μία χόρη.⁹ Η Teresa θα περάσει τριάντα χρόνια στην Estaco. Μια ζωή. Μια ζωή εργάτριας στην «αλυσίδα» της συσκευασίας, με τα πάνω και τα κάτω, με τους μικρούς και μεγάλους αγώνες. Μια ζωή, τόσο απλά. Η ζωή της. Παρά τις ευκαιρίες που της δόθηκαν να δουλέψει σε άλλο εργοστάσιο, η Teresa θα παραμείνει στην Estaco, όπου και περίμενε να δουλεύει φυσιολογικά μέχρι τη συνταξιοδότησή της.

Pedro: Σκεφτόσασταν λοιπόν ότι θα παραμείνετε στην Estaco μέχρι τη συνταξιοδότηση;

Teresa: Εγώ πίστευα ότι θα παραμείνω μέχρι να πεθάνω! [γέλια] Έβλεπα τους συναδέλφους μου που γερνούσαν και έπαιρναν σύνταξη. Ποτέ δεν περίμενα ότι φτάνοντας στα 45 θα είχα αυτή την κατάληξη [...] Μπήκα στην Estaco στην ηλικία των δεκαπέντε! Δούλευα χοντά τριάντα χρόνια! Είναι πολλά, έτσι δεν είναι; Είναι αρκετά, έτσι δεν είναι; Κατάφερα να κρατηθώ και τώρα έχω αυτό το θλιβερό τέλος... Ποτέ δεν σκέφτηκα ότι θα έφτανα στα 45 για να έχω αυτό το θλιβερό τέλος...

Pedro: Ναι, αλλά είχατε ευκαιρίες να φύγετε από την Estaco;

Teresa: Ναι, βεβαίως. Θα μπορούσα να είχα πάει σε ένα από τα εργοστάσια που υπήρχαν παραδίπλα [Βιομηχανική Ζώνη Loreto-Pedrulha (Πλαίσιο 1)]. Άλλα ήμουν εντελώς αγκιστρωμένη... Εδώ είχα την αδερφή μου, τον άντρα μου... Πάντοτε κατέληγα στο ότι θα παρέμενα... Ήταν η οικογένειά μου, το σπίτι μου... Εκεί άφησα πολλές στιγμές, τους φίλους και τις φίλες, άτομα εμπιστοσύνης... Όλα... [...] Γιπήρχαν μέρες που ξαναγυρνούσα στο εργοστάσιο και όταν έβλεπα αυτό... [το εργοστάσιο εγκαταλειπμένο και σήμερα εντελώς ερειπωμένο]. Αυτό ήταν το σπίτι μου! Στο τέλος, ήμουν, ήμουν... Έλεγα δεν θα ξαναγυρνούσα εκεί ποτέ... Έφτα-

9. Κατά τη διάρκεια της διεξαγωγής της συνέντευξης η Teresa ήταν 49 χρόνων και παντρεμένη με πρώην εργάτη της Estaco, ο οποίος είχε ξαναβρεί δουλειά. Μαζί, έχουν αποκτήσει μια χόρη, ανεξάρτητη, δηλαδή παντρεμένη, εργαζόμενη και εγκαταστημένη στο δικό της σπίτι. Η εκπαιδευτική πορεία της Teresa διεκόπη στο τέλος της υποχρεωτικής εκπαίδευσης. Η συνέντευξη έλαβε χώρα στο σπίτι της Teresa, με την παρουσία της τρίχρονης τότε εγγονής της, με αρκετές διακοπές.

να στο σπίτι και δεν σταματούσα να ονειρεύομαι ότι το εργοστάσιο κατέρρευσε... Ήμουν τρομοκρατημένη, τρομοκρατημένη. Άλλα έπρεπε να ξαναγυρίσω εκεί. Τη δεύτερη φορά που πήγα πέρασα από το γραφείο και τα είχαν καταστρέψει όλα. Δεν υπήρχαν τοίχοι, και οι καρτέλες μας με τις φωτογραφίες μας ήταν στο έδαφος... Τρομερό... Όταν δουλεύεις τόσο καιρό κάπου αρχίζεις και το αγαπάς... Τριάντα χρόνια... Ήμουν μικρό κορίτσι όταν άρχισα να δουλεύω. Στα δεκαπέντε μου ήμουν ακόμη μικρό κορίτσι.

Ούσα «αιχμάλωτη του περιβάλλοντός της» (Linhart, 2003), στην Teresa υπάρχει αυτή η θηική της εργασίας, χαρακτηριστική του φορντικού μοντέλου, «του εκπληρωμένου καθήκοντος», αλλά επίσης και μια κόπωση και μια απογοήτευση «που οφείλεται σε μια ζωή εργασίας και αφοσίωσης», η οποία τερματίστηκε με τρόπο αναπάντεχο από μια «προδοσία». Για την Teresa αρχίζει μία νέα ζωή. Η απομόνωση, η αποδιοργάνωση της ρουτίνας, η οικονομική εξάρτηση. Επιπρόσθετα, τα γρανάζια της χρατικής βοήθειας της φαίνονται ακόμα δυσδιάχριτα, εξευτελιστικά ή ακόμα και απάνθρωπα. Η μοναδική πλέον βεβαιότητα της Teresa απέναντι στα δικαιώματά της είναι ότι στην «αδικία» του κλεισίματος της Estaco, το κοινωνικό κράτος οφείλει να απαντήσει με περισσότερη «δικαιοσύνη». Να της χρατήσει το χέρι σε αυτή τη «βουτιά στο άγνωστο» (Roupenel-Fouentes, 2007: 469), ή να προσφέρει ένα δίχτυ ασφαλείας, επιμηκύνοντας τη διάρκεια των παροχών μέχρι να μπορέσει να «φτιάξει τα χαρτιά» για την προ-συνταξιοδότηση, τη σύνταξη αναπηρίας ή την κανονική σύνταξη. Αυτό δεν θα γίνει ποτέ.

[Στο τοπικό γραφείο απασχόλησης] μου προσέφεραν μια δουλειά [...], αλλά εγώ είπα ότι δεν μπορώ να δεχτώ, γιατί είναι πολύ μακριά από το σπίτι μου. [Η Teresa δεν οδηγεί και το μοναδικό αυτοκίνητο της οικογένειας χρησιμοποιείται από τον σύζυγό της.] Δεν έχω πια την ηλικία, ούτε τη δυνατότητα... Ήμουν πολύ σοκαρισμένη... Όλο αυτό έγινε εφτά μήνες αφού άρχισα να λαμβάνω το επίδομα ανεργίας... Έτσι τους είπα ότι είναι περίπλοκο και μου απάντησαν ότι είναι υποχρεωτικό να δεχτώ, αλλά είπα όχι. Αν ήταν πιο κοντά στο σπίτι μου... Έχω ανάγκη να δουλέψω... Έχω ανάγκη να δουλέψω ακόμα δέκα χρόνια ή και λιγότερο, αλλά όχι έτσι... Αυτό που έγινε ήταν ότι μου έκοψαν το επίδομα ανεργίας. Έτσι απλά... Με τη μία... Δεν ξαναγύρισα ποτέ πια εκεί [Στο τοπικό γραφείο απασχόλησης]. Αυτό ήταν φρικτό... Δούλευα τριάντα χρόνια! Ήμουν πάντα στην ώρα μου και ευσυνείδητη. Όλα αυτά είναι θέμα τύχης, δεν νομίζετε; Γπάρχουν άτομα που δεν έχουν τύχη στη ζωή τους, όπως κι εγώ. Δεν είχαν το δικαίωμα να μου κόψουν το επίδομα ανεργίας. Έπρε-

πε να μου είχαν δώσει άλλη μία ευκαιρία... Άλλα ωράια, αυτοί είναι που αποφασίζουν... Η πιτσιρίκα με την οποία μίλησα δεν σταματούσε να μου λέει ότι ήμουν υποχρεωμένη να δεχτώ τη θέση γιατί είμαι άνεργη. Τόσο απλά. Μου πρόσφεραν μια δουλειά κι εγώ ήμουν υποχρεωμένη να δεχτώ. Άλλα αυτό ήταν αδύνατον! Τόσο μακριά, ήταν αδύνατον! Της πήγα ακόμα και τα δρομολόγια των λεωφορείων! Ήταν αδύνατον. Χωρίς ιδιόκτητο μεταφορικό μέσο ήταν αδύνατον. Άλλιώς θα είχα δεχτεί τη δουλειά. Σίγουρα θα είχα δεχτεί τη δουλειά. Δεν θα βρισκόμουν εδώ τώρα... Σίγουρα θα είχα δεχτεί τη δουλειά. Αυτή μπορεί να ήταν η δεύτερη ευκαιρία μου. Σήμερα δεν θα ήμουν τόσο γερασμένη. Δεν θα με βλέπατε να δείχνω τόσο γερασμένη. Θα είχα δουλέψει κάποιο διάστημα ακόμα, ακόμα και αν βρισκόμουν ξανά στην ανεργία, θα είχα μερικά χρόνια εργασίας παραπάνω για τις εισφορές μου... Άλλα όχι... Δεν ξέρω εκείνη η κοπέλα [στο τοπικό γραφείο απασχόλησης] τι ήθελε να αποδείξει... Είχα το δικαίωμα για μια δεύτερη ευκαιρία έτσι δεν είναι; Δούλεψα τριάντα χρόνια και δεν είχα το δικαίωμα παρά μόνο για επτά μήνες ανεργίας. Αυτό δεν είναι αρκετό. Άλλα τι να κάνουμε, προτιμώ να μην το σκέφτομαι.

Σύμφωνα με το οικογενειοκεντρικό μοντέλο, όταν σταματάει η κρατική προστασία, τα κοινωνικά δίκτυα μπαίνουν σε λειτουργία. Στην περίπτωση των εργατών/εργατριών της Estaco, το να αναφέρεσαι στα κοινωνικά δίκτυα ισοδυναμεί με το να αναφέρεσαι στην οικογένεια και, δεδομένης της ηλικίας των ανέργων, το να αναφέρεσαι στην οικογένεια, σημαίνει ότι η ανεργία βιώνεται στο πλαίσιο της πυρηνικής οικογένειας (σύζυγος και παιδιά), και όχι της διευρυμένης, κάτι που σημαίνει ότι η οικογενειακή αλληλεγγύη περιορίζεται στις σχέσεις των μελών του ζευγαριού. Όντως παρατηρείται η οικονομική εξάρτηση από τον σύζυγο ή τη σύζυγο. Και αυτή μεγαλώνει όταν τελειώνει η περίοδος της επιδότησης. Η εξάρτηση από το άλλο μέλος του ζευγαριού αποδεικνύεται πολύ πιο περίπλοκη από αυτή που δημιουργείται απέναντι στο κοινωνικό κράτος, η οποία θεωρείται από τους ανέργους/ες της Estaco, όπως είδαμε πιο πριν, νομιμοποιημένη.

Pedro: Εξαρτάσθε από τον σύζυγό σας;

Teresa: Εντελώς. Όχι ότι αυτό αποτελεί πρόβλημα. Έχω χρήματα. Ο άνδρας μου δεν θέλει να αισθάνομαι έτσι... Άλλα δεν μπορώ να είμαι με τις φίλες μου, να τις κεράσω έναν καφέ. Αν το έκανα αυτό, την επόμενη μέρα δεν θα είχα χρήματα για να γυρίσω σπίτι. Είναι πολύ... Δεν ξέρω... Δεν ξέρω αν είναι δραματικό ή αν είναι... φρικτό... Είναι μια κατάσταση... Έπαιρνα τα λεφτά μου, πολλά ή λίγα... Τώρα...

Pedro: Αυτό είναι μια εξάρτηση που...;

Teresa: Είμαι εξαρτημένη από τα πάντα, ακόμα και όταν έρχεται η νύχτα για να μπορέσω να κοιμηθώ και να ξεχάσω τα πάντα. Είμαι στο σπίτι, κλεισμένη στους τέσσερις τοίχους. Κάποιες φορές, έχω πράγματα να κάνω και δεν έχω δρεξη. Είναι δύσκολο να είσαι στο σπίτι. Χωρίς δουλειά, χωρίς επίδομα, χωρίς χρήματα, χωρίς τίποτα... Ο άνδρας μου εργάζεται...

Pedro: Αισθάνεστε πιο απομονωμένη;

Teresa: Εννοείται! Πολύ απομονωμένη. Δεν έχω σχεδόν καθόλου φίλες εδώ [εχεί που μένει]. Γιατί; Γιατί δεν ήμουν σχεδόν ποτέ εδώ. Περνούσα πολύ λίγο χρόνο εδώ. Δεν ήμουν σχεδόν ποτέ στο σπίτι. Τώρα, πρέπει όλα να τα ξαναφτιάξω [Κοινωνικότητα]. Είναι περίπλοκο να βρίσκεσαι στο σπίτι. Είναι κουραστικό...

Όπως είπαμε, μετά το κλείσιμο του εργοστασίου, δ.τι έχασαν οι γυναίκες σε οικονομικές απολαβές το χέρδισαν σε διαθεσιμότητα: αυτό είναι το σημείο όπου η ηθική δύναμη του οικογενειοχεντρικού μοντέλου γίνεται ορατή και αναγνωρίσιμη. Στην περίπτωση της Teresa, πράγματι, η επιστροφή στην ιδιωτική σφαίρα και η αυξανόμενη επένδυση στην παροχή φροντίδας προς τους οικείους –στην περίπτωση αυτή στην εγγονή– είναι προφανής. Φαίνεται ως η εναλλακτική, αν όχι ως η υποχρέωση, προχειμένου να αντιμετωπίσουν τη δοκιμασία της ανεργίας. Μερικές φορές αυτή η επένδυση βιώνεται με αμφίθυμο τρόπο από την Teresa: ως θετική, από τη μία πλευρά, καθώς της επιτρέπει να γεμίσει το κενό, να αναδιαρθρώσει τους χρόνους της, να αμβλύνει την απομόνωση που προκλήθηκε από το κλείσιμο του εργοστασίου· αλλά και ως αρνητική, καθώς πρόκειται για μία μη αμειβόμενη δραστηριότητα η οποία δεν της επιτρέπει να προσφέρει υλική υποστήριξη στο παιδί της.

Η φύλαξη της τρίχρονης τότε εγγονής της Teresa επιτρέπει όντως στους γονείς της να δουλεύουν πλήρες ωράριο και να εξοικονομούν τα χρήματα για τον παιδικό σταθμό ή την νταντά. Πράγματι, κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, η Teresa θα αναφερθεί στη δυνατότητα να εργαστεί ως οικιακή βοηθός ή να φροντίζει ηλικιωμένα άτομα, αλλά αυτό θα σήμαινε ότι θα έπρεπε να «πληρώσουν κάποιον άνθρωπο» για να κρατάει την εγγονή της, το οποίο θα επιδείνωνε την οικονομική κατάσταση της κόρης της που πρέπει, με τη σειρά της, να αποπληρώνει στεγαστικό δάνειο και δάνειο για το αυτοκίνητο. Μη μπορώντας να προσφέρει υλική βοήθεια, η Teresa προσφέρει τον εαυτό της. Ένα είδος εξαναγκαστικής απραξίας, όπως θα πει η M. Maruani (1996: 53), βιωμένη, αναμφίβολα, ως μια «προσωπική και κοινωνική οπισθοδρό-

μηση» (Roupenel-Fouentes, 2007: 465), αλλά η οποία –και εκεί βρίσκεται ο διφορούμενος χαρακτήρας της– ξαναδίνει στην Teresa ένα αίσθημα ότι είναι χρήσιμη.

Στην Πορτογαλία, χυρίως οι γυναίκες βρίσκονται πίσω από τις διάφορες μορφές οικογενειακής στήριξης (Portugal, 2006) και οι συνεντεύξεις δείχνουν με ξεκάθαρο τρόπο πώς η ανεργία αποτελεί δραστική αλλαγή των δυνατοτήτων οικονομικής στήριξης σε επίπεδο οικογενειας. Αυτή η αποδυνάμωση του «προνοιακού» χαρακτήρα της οικογένειας καθίσταται ακόμα πιο προβληματική, καθώς γνωρίζουμε ότι το μέγεθος και το εύρος της υλικής και οικονομικής στήριξης από τις οικογένειες δεν είναι τόσο μεγάλο όσο αφήνουν να εννοηθεί οι προσεγγίσεις για το οικογενειοκεντρικό μεσογειακό μοντέλο. Η στήριξη είναι περισσότερο περιστασιακή παρά συστηματική και υπάρχει μεγάλος αριθμός οικογενειών που αδυνατούν να προσφέρουν οποιαδήποτε στήριξη (Hespanha & Portugal, 2002· Wall, 2005· Wall & Amancio, 2007). Η ανεργία οξύνει ακόμα περισσότερο αυτή την κατάσταση. Κάποιες φορές, παρά το ότι ποικίλλει αναλογικά με το μέγεθος της στήριξης που προσφέρει, το εύρος, τη διάρκεια και τη σταθερότητα, η κοινωνία πρόνοιας στην Πορτογαλία εξακολουθεί να κατέχει σημαντική θέση, η οποία είναι δύσκολο να «μετρηθεί» για όλες τις κοινωνικές ομάδες. Σε περίοδο κρίσης, όπως και το χράτος πρόνοιας, έτσι και η κοινωνία πρόνοιας καθίσταται επίσης ευάλωτη (Santos, 2011), γεγονός που δημιουργεί ένα ανανεωμένο ενδιαφέρον για τις συνέπειες της κρίσης στην αλληλεγγύη εντός και μεταξύ οικογενειών αλλά και για την ικανότητα των οικογενειών, χυρίως αυτών που είναι επισφαλείς (Schwartz, 1990), να καλύψουν τις ελλείψεις της χρατικής προστασίας.

Pedro: Δεν υπάρχει τίποτα θετικό στην ανεργία;

Teresa: Υπάρχει η εγγονή μου. Με βοηθάει να περνάω το χρόνο μου και εγώ βοηθάω στο μεγάλωμά της. Αυτό είναι όλο. Μου λείπει αυτό που πάντα λείπει πιο πολύ: τα χρήματα. Χωρίς χρήματα δεν μπορείς να κάνεις τίποτα, έτσι δεν είναι; Τι καλό έχει η ανεργία; Τα είχα όλα οργανώσει. Έλεγα στην κόρη μου ότι θα τη βοηθούσα να ξεπληρώσει το σπίτι [που είχε αποκτήσει με στεγαστικό δάνειο], ότι θα τη βοηθούσα να πάει τη μικρή στον παιδικό σταθμό ή να πάρει μια νταντά... Έλεγα! Με τα μίζερα επιδόματα; Δεν έχω τίποτα πια! Πριν ακόμα από το κλείσιμο της Estaco, ο άνδρας μου κι εγώ δεν είχαμε πληρωθεί για μήνες και έπρεπε να καταφύγουμε στις οικονομίες μας. Όλους αυτούς τους μήνες χαλούσαμε χρήματα και δεν έμπαινε τίποτα στο οικογενειακό ταμείο. Άσχημη κατάσταση... Πολύ άσχημη κατάσταση... Είναι το χειρότερο που μπορεί

να πάθει κάποιος... Δεν μπορώ πια να βοηθήσω την κόρη μου. Αυτή είναι που πρέπει να με βοηθήσει! Με τι να βοηθήσω; Με τα 450 ευρώ που παίρνει ο άνδρας μου;

Όταν η Teresa διεκδικεί δουλειά, δεν το κάνει για να ξαναβρεί το είδος της δουλειάς και τις συνθήκες εργασίας που είχε γνωρίσει –και που έχουν αφήσει σημάδια στα χέρια και το σώμα της–, αλλά γιατί, ούσα μισθωτή εργαζόμενη, η ζωή της Teresa κύλησε χωρίς αυτή να συνειδητοποιήσει ότι το γεγονός πως είναι γυναίκα –κάτι που πάντα επηρέαζε τη ζωή της– ρύθμιζε ακόμα και το πεπρωμένο της ως άνεργης. Η Teresa όπως και όλες οι εργάτριες της Estaco δεν ήταν ποτέ ολοκληρωτικά εργάτριες της Estaco, αλλά, παύοντας να είναι εργάτριες, έχασαν την ίδια στιγμή και την αυτονομία τους και αυτό που τις εμπόδιζε από το να μην είναι παρά μόνο γυναίκες. Αυτό που τις εμπόδιζε από το να είναι φυλακισμένες σε ένα άλλο περιβάλλον: την ιδιωτική σφαίρα. Διακόπτοντας την αδιάκοπη κυκλοφορία μεταξύ μισθωτής εργασίας και οικιακής εργασίας, μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας, η ανεργία λειτουργεί ως μια παγίδα: αυτή της μονόδρομης επιστροφής στην ιδιωτική σφαίρα. Μια επιστροφή περισσότερο δισταχτική παρά σίγουρη.

Pedro: Και το μέλλον;

Teresa: Λέω να μείνω με την εγγονή μου και μετά θα ήθελα... Πρέπει να... Πρέπει να δουλέψω κι άλλο για να μπορέσω να βγω στη σύνταξη... Άλλα στην ηλικία μου... Με τη βασική εκπαίδευση... Με την υγεία μου... Θα ήθελα να δω αν μπορώ να βρω κάτι... να φροντίσω κάποιον ηλικιωμένο ή κάτι αντίστοιχο... Άλλα πού; Σε έναν οίκο ευγηρίας; Σε έναν παιδικό σταθμό; Απίθανο! Δεν θα έχω ποτέ αυτή την πιθανότητα. Αυτά είναι για τους πιο νέους. Στα πενήντα μου, πού έχω πρόσβαση; Δεν ξέρω. Όταν η εγγονή μου θα είναι πιο μεγάλη και αν η κόρη μου δεν κάνει άλλα παιδιά... Θα έχω ανάγκη να συνεχίσω να δουλεύω. Είχα τόσο καλή αρχή... Τώρα είμαι σε μια άσχημη φάση, αλλά ελπίζω να έχω καλά γηρατειά. Έχω τριάντα χρόνια εισφορών, άλλα πέντε ή έξι... Όταν η εγγονή μου θα είναι έντεκα ή δώδεκα. Όταν δεν θα με έχει πια ανάγκη... Να δουλέψω ακόμα πέντε ή έξι χρόνια, να πάρω τη σύνταξη και να έχω καλά γηρατειά... Δεν ξέρω αν είναι μια καλή ιδέα...

Χωρίς τη σιγουριά της «απασχόλησης εφ' όρου ζωής» που γνώρισε καλά η Teresa, οδηγείται –μιλώντας με στατιστικούς όρους– προς την εργασιακή «απραξία», αλλά επίσης και προς την αορατότητα. Μια μορ-

φή ανυπαρξίας, αν το προσεγγίσει κανείς αποκλειστικά υπό το πρίσμα της λογικής της παραγωγικότητας (Santos, 2002). Έχοντας χάσει τη δουλειά της, οι ρίζες που την κρατάνε δεμένη στην ιδιωτική σφαλ-ρα βαθαίνουν περισσότερο και η επώδυνη κυριαρχία του «Αγγέλου του Σπίτιού» (Woolf, 2004) γίνεται πιο έντονη.

Andreia: Σχετικά με την αντίσταση στις ρίζες

Αυτό που προκαλεί εντύπωση στην περίπτωση της Andreia είναι η αντίσταση. Η Andreia επενδύει και επενδύεται στην αναζήτηση μιας καινούργιας δουλειάς, κάτι το οποίο την οδηγεί στο να θέτει τον εαυτό της υπό αμφισβήτηση αλλά και στο να «ζυγίζει» τις ευκαιρίες. Εστιάζοντας στην Andreia και ακούγοντάς την πιο προσεκτικά, αυτό που ανακαλύπτουμε είναι η άρνησή της στο να θεωρηθεί «μη ενεργή» ή στο να γίνει αδρατη. Και, εντούτοις, αυτό που φαίνεται στο συγκεκριμένο πεπρωμένο, παρά το γεγονός ότι εκείνη το αρνείται κατηγορηματικά, είναι το πώς η απώλεια της εργασίας περιορίζει τις επαγγελματικές επιλογές το πώς συντελείται μια συρρίκνωση των οριζόντων.

Η Andreia, παντρεμένη, μητέρα δύο κοριτσιών εννέα και δώδεκα χρόνων, έμεινε άνεργη στα 42 της. Τον Δεκέμβριο του 2005, όταν έγινε η συνέντευξη, είχαν περάσει τέσσερα χρόνια από το κλείσιμο της Estaco. Στα 46 της πλέον, η Andreia εξακολουθούσε να ψάχνει για δουλειά, πλήρους απασχόλησης και σταθερή, και με κάποια ασφάλεια, δύο ουτοπικό και αν μπορεί να είναι κάτι τέτοιο. Παρότι δούλευε τέσσερις ώρες καθημερινά σε έναν παιδικό σταθμό, η Andreia που έχει κοινωνικοποιηθεί σε ένα φορντικό μοντέλο εργασίας, συνέχιζε να πιστεύει «ότι βρίσκεται σε καθεστώς ανεργίας» και παρουσίαζε τον εαυτό της ως άνεργη. Ως προς το τετράωρο:

Δουλεύω τέσσερις ώρες και με τέσσερις ώρες δεν κερδίζεις και πολλά, έτσι δεν είναι; Δεν είναι τίποτα. Άλλα OK, είναι καλύτερο από το να μένω στο σπίτι δλη την ημέρα.

Η Andreia εγκατέλειψε νωρίς το σχολείο μετά την υποχρεωτική εκπαίδευση και μπήκε στην Estaco στην ηλικία των 14 χρόνων. Η πρόσληψή της στην Estaco αποτέλεσε ένα σημείο καμπής για τη ζωή της. Πέρασε εκεί μέσα είκοσι οχτώ χρόνια. Στα είκοσι έξι της, παντρεμένη πια, η Andreia ξαναγυρνάει στο νυχτερινό σχολείο για να τελειώσει το λύκειο. Αυτό το δεδομένο είναι σημαντικό, διότι η Andreia δικαιολο-

γεί την αργοπορημένη της επιστροφή στο σχολείο με το γεγονός ότι η οικογένειά της, όταν ήταν ακόμα ελεύθερη, είχε αρνηθεί να φοιτήσει σε νυχτερινό. Ο γάμος θα της προσέφερε «μια κάποια ελευθερία», την οποία, ωστόσο, γρήγορα θα στερούνταν με τη γέννηση των παιδιών της. Ένα άλλο σημαντικό δεδομένο είναι αυτή η πολύ χαρακτηριστική τάση της Andreia να «δικαιολογείται». Η Andreia εκλαμβάνει τη συνέντευξη, για να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια του Bourdieu (1993a: 1407), ως μία ευκαιρία να εξηγηθεί, να διαμορφώσει τη δική της άποψη για τον εαυτό της και τον κόσμο και να καταστήσει σαφές το σημείο –στο πλαίσιο αυτού του κόσμου– από το οποίο βλέπει τον εαυτό της και τον κόσμο, και το οποίο γίνεται κατανοητό και αποκτά νόημα κυρίως γι' αυτή την ίδια.¹⁰

Είναι αυτές οι ρίζες τις οποίες προσπαθεί η Andreia να εξηγήσει και να δικαιολογήσει και, κάνοντας αυτό, δείχνει σε ποιο σημείο «η ιδέα της αυτονομίας και της υπευθυνότητας του καθενός για τη ζωή του μπορούν εύκολα να γίνουν παραπλανητικές όταν αποσυνδεθούν από το κοινωνικό πλαίσιο» (Benarrosh, 2000: 11). Κατά τη διάρκεια όλης της συνέντευξης με την Andreia, η θετική αποτίμηση της εκπαίδευσης έχει την τάση να επανέρχεται συχνά –ακόμα και εάν αποδέχεται τα δρια της επαγγελματικής κατάρτισης–, όπως την ίδια στιγμή επανέρχονται οι δικαιολογίες σχετικά με τους λόγους που δεν πάρατείνε την εκπαίδευσή της. Στο πλαίσιο αυτής της έντασης υπάρχει μία σχετική αντιπαράθεση μεταξύ τυπικών και πιστοποιημένων προσόντων –και των λόγων που βρίσκονται πίσω από τη μη απόκτησή τους– και της επαγγελματικής εμπειρίας –και των λόγων που βρίσκονται πίσω από τη μη επικύρωσή της. Πράγματι, αν και ήταν τεχνικός εργαστηρίου στην Estaco, μία θέση που καταχτήθηκε χάρη στην αναγνωρισμένη επαγγελματική εμπειρία, η έλλειψη εκπαίδευσης δεν θα της επιτρέψει θα προχωρήσει στην καριέρα της. Ούσα άνεργη, η έλλειψη τυπικών προσόντων δεν θα της επιτρέψει να βρει μια δουλειά πάνω σε αυτό που «ξέρει να κάνει».

10. Για τον P. Bourdieu (1993b: 1453): «Αποκτώντας κάποιος συνείδηση των μηχανισμών που καθιστούν τη ζωή επίπονη ή ακόμα και αβίωτη, δεν σημαίνει ότι τους εξουδετερώνει [...] Άλλα δύο σκεπτικός και να είναι κάποιος ως προς την κοινωνική αποτελεσματικότητα του κοινωνιολογικού μηνύματος, δεν μπορεί κανείς να υποβαθμίσει το αποτέλεσμα που μπορεί να ασκήσει επιτρέποντας σε δύος υποφέρουν να ανακαλύψουν τη δυνατότητα να αναγάγουν τον πόνο τους σε κοινωνικές αιτίες και έτσι να αισθανθούν αιθωριμένοι· καθιστώντας ευρέως γνωστή την κοινωνική πρόλευση, συλλογικά συγκαλυμμένη, της δυστυχίας σε όλες τις μορφές, ακόμα και τις πλέον ενδόμυχες και μυστικές».

Pedro: Τι κάνατε συγκεκριμένα στην Estaco;

Andreia: Ήμουν στο εργαστήριο. Ήμουν τεχνικός. Άλλα τώρα... [σιωπή].

Pedro: Είναι δύσκολο;

Andreia: Ναι. Πράγματι, τώρα ψάχνουν μόνο ανθρώπους με δίπλωμα και εγώ δεν έχω. Μπήκα στην Estaco στα 14!

Pedro: Έχετε την εμπειρία...

Andreia: Έχω την εμπειρία μιας ζωής. Προσπαθούσα να πάω να δουλέψω σε μια υαλουργία, αλλά πήραν ένα αγόρι που μόλις είχε τελειώσει το Πανεπιστήμιο. Ήθελαν κάποιον με εμπειρία [γέλια].

Η εμπειρία δεν είναι από μόνη της αρχετή, δεν επαρχεί. Όχι «εκτός» του εργοστασίου, όπου όλα «είναι διαφορετικά». Όπου τα διπλώματα εύκολα ξεπερνούν την εμπειρία. Όπου η ηλικία είναι καταδικαστέα. «Εκτός», η επαγγελματική εμπειρία της Andreia απαξιώνεται πολύ γρήγορα, γίνεται άχρηστη. Αντιμέτωπη με μια οριοθετημένη επαγγελματική εμπειρία, με την απουσία ευκαιριών για εργασία σε τοπικό επίπεδο, με μια αγορά εργασίας εχθρική και με μια πρακτικά ανύπαρχη δυνατότητα γεωγραφικής κινητικότητας,¹¹ δεν απομένει στην Andreia πάρα μόνο να επανειδικευτεί, να «προσαρμοστεί». Η Andreia πρέπει, με λίγα λόγια, «να κλείσει μια πόρτα», «να πάρει τη σκυτάλη», «να ανοίξει τα μάτια». Η Andreia πρέπει, εν ολίγοις, να γίνει μια άλλη.

Το να δουλέψει ως βρεφονηπιοχόμος φαίνεται πιθανή επιλογή. Όντως, μια εναλλακτική που της προσφέρθηκε στο πλαίσια ενός επιμορφωτικού επαγγελματικού προγράμματος φαίνοταν ρεαλιστική, αλλά επιπλέον επειδή η Andreia «τα πάει καλά με τα παιδιά».¹² Στα τέλη του πρώτου χρόνου ανεργίας –μια περίοδο πόνου και σύγχυσης, κα-

11. Κατά τη διάρκεια της συνέντευξης θέσαμε το ζήτημα της πιθανότητας αλλαγής πόλεως προκειμένου να βρει δουλειά. Η απάντηση της Andreia είναι ξεκάθαρη: μόνο για κάτι «μεγάλο και σίγουρο». Αυτό που πρέπει να επισημανθεί είναι ότι ο άνδρας της είναι μηχανικός αυτοκινήτων με δικό του συνεργείο, οι κόρες της πηγαίνουν στο σχολείο, ενώ το σπίτι τους είναι κτισμένο σε ένα οικόπεδο που έχουν κληρονομήσει. Για την Andreia είναι πιο «λογικό» να αλλάξει ζωή από το να αλλάξει πόλη.

12. Τα Προγράμματα (Επαγγελματικής) Επιμόρφωσης έχουν στόχο την ένταξη των ανέργων ανδρών και γυναικών μέσα από κοινωνικά χρήσιμες δραστηριότητες και υλοποιούνται από τοπικούς φορείς δημόσιου και ιδιωτικού δικαίου μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα (θεσμούς κοινωνικής αλληλεγγύης, δημαρχεία, σχολεία, δημόσιες υπηρεσίες κ.λπ.), αποτρέποντας την παρατεταμένη απουσία του ανέργου από την αγορά εργασίας προκειμένου να αυξήσουν τις πιθανότητες για επανένταξη.

τά την οποία η Andreia κλείστηκε μέσα στο σπίτι, έναν χώρο ασφαλή, περιψένοντας την Estaco, έναν χώρο επίσης ασφαλή, να ξανανοίξει τις πόρτες της – είδε ξεκάθαρα ότι δεν θα μπορούσε να ξαναβρεί δουλειά μέσω της επίσημης οδού. Αυτό ενέχει μια εκτίμηση των αντικειμενικών προϋποθέσεων που διαθέτει προχειμένου να βγει από την ανεργία. Η φροντίδα παιδιών φάνηκε λοιπόν σαν μια «πιθανή επιλογή», σαν μια «νέα ευκαιρία». Η επαγγελματική της επανακατάρτιση έγινε, πάνω απ' όλα, μια αναγκαιότητα για την επιβίωση, που καθιστά την εγκατάλειψη του επαγγέλματός της επώδυνη αλλά απαραίτητη. Το τέλος της επιδότησης ανεργίας θα επιταχύνει την ανάγκη της Andreia να βρει μια δουλειά, χωρίς εντούτοις να αλλάξει τους αντικειμενικούς πόρους που διαθέτει η Andreia:

Υπήρξα κάποια που πρακτικά ήμουν ανεξάρτητη. Δεν εξαρτιόμουν από το σύζυγό μου. ποτέ δεν εξαρτήθηκα από τους γονείς μου και τώρα είμαι εντελώς εξαρτημένη. Είναι μια ολοκληρωτική εξάρτηση. Είναι φρικτό να είσαι εξαρτημένος! Ασφαλώς μου λείπουν οι συνάδελφοι στη δουλειά, το ωράριο, όλα όσα έκανα είναι συνήθειες που δύσκολα εγκαταλείπονται, αλλά το χειρότερο είναι η αίσθηση της εξάρτησης. Είναι ο άνδρας μου... Τώρα είμαι αποκλειστικά εξαρτημένη απ' αυτόν. Ευτυχώς, έχω έναν καλό γάμο, δεν παραπονιέμαι.¹³ Άλλα κάποιες φορές σκέφτομαι, αν ο γάμος μου δεν πήγαινε καλά, τι θα έκανα... Είναι πολύ δύσκολο.

Μέσα σε αυτό το, οικονομικά, όλο και πιο αποπνικτικό πλαίσιο, το σχέδιο «του να γίνει βρεφονηπιοκόμος» παίρνει ζωή. Είναι εκεί όπου η αντίσταση της Andreia βρίσκει έδαφος. Κρίνοντας τον εαυτό της ξένο ως προς αυτό τον επαγγελματικό κλάδο, η Andreia θα παρακολουθήσει όλα τα προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης που της πρότειναν. Θα «εκπαιδευτεί». Αν η έλλειψη εκπαίδευσης αποτελούσε μειονέκτημα στο παρελθόν, η παρακολούθηση αυτών των προγραμμάτων κατάρτισης φαίνεται σαν μια εγγύηση ότι η έλλειψη επαγγελματικών προσόντων δεν θα συνιστά πλέον ένα μειονέκτημα μεταξύ άλλων, όπως η ηλικία ή το φύλο.

13. Ο σύζυγος της Andreia όπως προσαναφέραμε είναι μηχανικός και έχει δικό του συνεργείο. Όταν η Andreia έχασε τη δουλειά της, επέκτεινε το ωράριο εργασίας του, κάτι που σήμαινε για την Andreia μεγαλύτερη ενασχόληση με τη φροντίδα των παιδιών και επομένως περισσότερους περιορισμούς ως προς την πρόσβαση σε θέσεις εργασίας. Ωστόσο η Andreia επιμένει στο γεγονός ότι από συναισθηματική πλευρά, η ανεργία δεν υπήρξε πρόβλημα και η σχέση με τον άνδρα της δεν επηρεάστηκε από το γεγονός αυτό.

Pedro: Πιστεύετε ότι είναι πιο δύσκολο για μια γυναίκα να ξαναβρεί δουλειά;

Andreia: Είναι πολύ δύσκολο. Γιατί εμείς... Πήγα σε πολλές συνεντεύξεις και το πρώτο πράγμα που με ρωτούσαν είναι αν έχω μικρά παιδιά. Αμέσως, μας ρωτούσαν αν έχουμε παιδιά! Μετά αν είμαστε διαθέσιμες να δουλέψουμε όλα τα απίθανα ωράρια. Μετά είναι το θέμα της ηλικίας. Τα πράγματα περιπλέκονται όλο και περισσότερο. Βλέπω τι συμβαίνει με τις αγγελίες εργασίας! Έχεις το δικαίωμα να εργαστείς μόνο αν είσαι μέχρι 35 χρονών! Μετά δε σε θέλει κανείς. Είναι πραγματικά περίπλοκο.

Είμαι κάποια που θέλει να γνωρίζει πραγματικά τι κάνει. Δε θέλω να κάνω πράγματα στον αέρα. Τώρα έχω ένα αρκετά πλούσιο βιογραφικό σε αυτό τον τομέα [βρεφονηπιοκόμος] και όπως δουλεύω τετράωρο σε έναν σταθμό αρχίζω να γνωρίζω κόσμο. Όποτε υπάρχει μια αγγελία στην εφημερίδα, παρουσιάζομαι. Αυτό που θέλω είναι να έχω ένα ωράριο και ένα μισθό. Αυτό που θέλω είναι να αλλάξω την κατάστασή μου, να ξαναγυρίσω στο σημείο που βρισκόμουν.

Pedro: Αυτός είναι ο στόχος σας;

Andreia: Αυτός είναι ο μεγάλος στόχος μου. Θέλω μια σταθερή κατάσταση. Χωρίς σταθερότητα δεν μπορείς να κάνεις τίποτα. Γυρνάς και γυρνάς χωρίς αποτέλεσμα.

Η Andreia παραιτείται από αυτό που ήταν για να ανακτήσει αυτό που είχε: ένα ωράριο, έναν μισθό, μια εργασία.

Pedro: Το να αλλάξεις επάγγελμα μετά από τόσα χρόνια...

Andreia: Είναι φρικτό. Κοιτάζω πίσω μου και σκέφτομαι όλα αυτά τα χρόνια... Όλα αυτά τα χρόνια για το τίποτα... Τόσα καλά χρόνια που τα πετάω... Λάτρευα αυτό που έχανα. Λάτρευα αυτό που έχανα... Άλλα στο τέλος...

«Άλλα στο τέλος...» Η επαγγελματική επανακατάρτιση στον τομέα της φροντίδας παιδιών σηματοδοτεί μια επέκταση, στη σφαίρα της αγοράς, μιας αρχής που χυριαρχεί στη διευθέτηση της οικιακής σφαίρας: Δηλαδή ότι οι γυναίκες είναι αυτές που προσέχουν τα παιδιά και είναι επομένως φυσιολογικό αυτή η επιλογή να θεωρείται διέξοδος από την ανεργία (Bachman et al., 2003· Macedo & Sados, 2009). Το γεγονός ότι αυτή η επιλογή παρουσιάζεται ως λογική, ή ακόμα και ως φυσιολογική, καθιστά σαφή, από τη μία, τη θέση που οι γυναίκες –ορισμένες περισσότερο από άλλες– συνεχίζουν να κατέχουν στην πορτογαλική κοινωνία και, από την άλλη, το ότι η συρρίκνωση των οριζόντων δεν επηρεάζεται μόνο από την ηλικία, τα διπλώματα ή τα προσόντα, αλλά επίσης από –κάτι που ξεχνάμε μερικές φορές– το φύλο.

Αντί επιλόγου

Τα ευάλωτα άτομα δεν έχουν όντως κάτι το ιδιαίτερο (Paperman, 2006). Ωστόσο, συγκεκριμένα άτομα είναι πιο ευάλωτα στις κακοτυχίες, στις στραβοτιμονιές της ζωής, στις «προδοσίες» του περιβάλλοντός τους. Οι ζωές τους, όπως και οι χαρές τους τους είναι πιο εύθραυστες.

Αυτό που καταδεικνύει η εμπειρική έρευνα στους/ις άνεργους/ες της Estaco είναι, από τη μία, πώς η τοπική βιομηχανική ιστορία και οι ιστορίες ζωής μπορούν να αλληλοσυμπλέκονται δημιουργώντας νησίδες σταθερότητας και ασφάλειας, οι οποίες καθίστανται όλο και πιο δύσκολο να εγκαταλειφθούν. Ή να χαθούν. Επομένως, αποσυνδέοντας τις εμπειρίες της ανεργίας από τις διαδρομές ζωής και από το πλαστικό εντός του οποίου εκτυλίσσονται αυτές οι εμπειρίες, δεν μπορεί παρά να ενισχυθεί αυτή η τάση, που είναι σήμερα πολύ έντονη, να μετατοπίζεται το κέντρο βάρους των αιτιών της ανεργίας από τις κοινωνίκες στις ατομικές¹⁴ (Ortega & Pascual, 2006). Γύπο αυτό το πρόσμα, η τυραννία των λέξεων, η υπερβολή μιας συγκεκριμένης ορατότητας μπορεί να είναι εξίσου καταπιεστική με την τυραννία της σιωπής, με την υπερβολή μιας συγκεκριμένης αορατότητας.

Οι εμπειρίες ανεργίας των γυναικών δεν πρέπει να αποσυνδέονται από το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται οι γυναίκες. Για να κατανοήσουμε τα γυναικεία βιώματα της ανεργίας δεν πρέπει να θεωρούμε τα πλεονεκτήματα που οι γυναίκες μπορούν να κινητοποιήσουν και τα μειονεκτήματα που έχουν να αντιμετωπίσουν ως καθολικά. Εξ ου και η ανάγκη να αυξηθεί ο αριθμός των ποιοτικών αναλύσεων της ανεργίας, φροντίζοντας να μη συνδέουμε τις εμπειρίες της ανεργίας με ένα και μοναδικό προφίλ «άνεργης» ή «ανέργου». Είναι λοιπόν σημαντικό να σημειώσουμε ότι και για τους άνδρες οι μικρές αγροτικές και οι οικοδομικές εργασίες, που άλλοτε ήταν συμπληρωματικές (Weber, 2009) και τώρα έγιναν κύριες, αναπαράγουν παρεμφερή αποτελέσματα με εκείνα των προδιαγεγραμμένων πεπρωμένων και της συρρίκνω-

14. Στις απαρχές αυτής της επανάστασης βρίσκουμε τρεις παράγοντες: πρώτον, τους νέους όρους ρύθμισης της εργασίας που διαμορφώνονται γύρω από την ευελιξία· δεύτερον, τον θρίαμβο των νεοφιλελεύθερων επεξηγήσεων που επεκτείνεται πλέον στο πεδίο των κοινωνικών πολιτικών, έχοντας ως αποτέλεσμα την τάση μετατόπισης της ευθύνης για την ανεργία στο άτομο και μια διαχείριση της ανεργίας μέσω πολιτικών «ενεργοποίησης», που σημαίνει –και ερχόμαστε στο τρίτο– καινούργιες κατευθύνσεις στην αντιμετώπιση της ανεργίας (Ortega & Pascal, 2006).

σης των οριζόντων. Καταλήγοντας, αυτό το άρθρο προτείνει πάνω απ' όλα προοπτικές για μια διαφοροποιημένη ανάλυση των γυναικείων και ανδρικών εμπειριών ανεργίας· ένα πεδίο που ελάχιστα έχει εξερευνηθεί. Επίσης το άρθρο ακολουθεί τη γραμμή εκείνων των αναλύσεων που δεν αντιμετωπίζουν την ανεργία σαν ένα καθεστώς, μια στατική κατάσταση που τείνει να ισοπεδώνει τις διαφορές μεταξύ άνεργων ανδρών και γυναικών (Schwartz, 1990· Pochic, 2000) και να αναιρεί την ετερογένεια των εμπειριών της ανεργίας.

Γύρω αυτή την έννοια, το να είσαι γυναίκα μπορεί να αποτελέσει έναν «πόρο» για να αντιμετωπίσεις τη δοκιμασία της ανεργίας, αλλά μπορεί επίσης –ιδιαίτερα στην περίπτωση συσσώρευσης μειονεκτημάτων– να αποτελέσει «πηγή περιορισμών». Το γεγονός ότι είναι γυναίκες επιτρέπει στις άνεργες της Estaco να βρουν στην ιδιωτική σφαίρα τη δυνατότητα να αντισταθούν στις συνέπειες αποδόμησης και στιγματισμού της ανεργίας. Το γεγονός ότι είναι γυναίκες, επιτρέπει στις άνεργες της Estaco να βρουν μέσα από την παροχή φροντίδας προς τα οικεία τους πρόσωπα έναν τρόπο συμφιλίωσης με την ανεργία. Αυτό δημιουργεί αναιρέσιμη την ανεργία εξίσου επίπονα με τους άνδρες. Όλες μοιράζονται τελικά το ίδιο συναίσθημα: την επιθυμία να επιστρέψουν στο εργοστάσιο. Μια επιστροφή αδύνατη, που στην πραγματικότητα σημαίνει την επιθυμία τους να ξαναβρούν την αυτονομία και την ελευθερία που τους προσδίδει η εργασία.

Αυτό που μας ανησυχεί στην Teresa και την Andreia είναι ο τρόπος με τον οποίο τα προδιαγεγραμμένα πεπρωμένα και οι συρρικνωμένοι ορίζοντες επιβάλλονται ωσάν να ήταν δεδομένα. Ακούγοντας την Teresa και την Andreia, καταλαβαίνουμε καλύτερα τους λόγους που βρίσκονται πίσω από την απουσία ενός σχεδίου ή πίσω από την πραγματιστική αποδοχή ενός σχεδίου περισσότερο επιβεβλημένου παρά επιλεγμένου. Καταλαβαίνουμε, επίσης, ότι πρέπει να προβληματίζομαστε γύρω από τις συνθήκες που καθιστούν ορατό και ρητό το πλήθος των εμπειριών της ανεργίας: προκειμένου να υπάρχει μια αναγνώριση των πολλαπλών ευθραυστοτήτων που προκύπτουν από την απώλεια της απασχόλησης και να μην καταλήγουμε σε ένα και μοναδικό προφίλ άνεργων ανδρών και γυναικών, σε πρώτη φάση. Άλλα και επίσης για να αναδειχθεί η έννοια της ανεργίας ως μία αντικειμενική κοινώνική συνθήκη που ακυρώνει τις υποκειμενικές συνθήκες εκείνων που τις αντιμετωπίζουν.

Για τους ανέργους και τις άνεργες, ειδικά γι' αυτούς που χαρακτηρίζονται ως «πολύ μεγάλοι/μεγάλες», «μη απασχολήσιμοι», «μη

προσαρμοστικοί», η πρόκληση είναι να ξαναγράφουν τις βιογραφίες του πάνω σε καινούργιες –συχνά εύθραυστες– βάσεις, να επανεφεύρουν τον εαυτό τους, συνήθως διαγράφοντας το παρελθόν –κάτι που πολλές φορές δεν επαρκεί και δεν βοηθάει–, να γίνουν χάποιος ή χάποια άλλη και να ξαναφτιάξουν τη ζωή τους. Αντιμέτωποι με μια αυξανόμενη ανεργία στην Πορτογαλία όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη, περισσότερο από ποτέ οι άνεργοι και οι άνεργες έχουν την ανάγκη να αναγνωριστούν, να υπάρξουν μέσα από εναλλακτικές λογικές για να μπορέσουν να αντισταθούν στην αορατότητα που τους επιβάλλεται.

Μετάφραση
Ελένη Γιαννακοπούλου

Επιμέλεια
Χριστίνα Καρακιουλάφη

Βιβλιογραφία

- Alves, J. (2011). *Vidas de Cuidado(s). Uma análise sociológica do papel dos cuidadores informais*. Tese de Mestrado em Sociologia apresentada à Faculdade de Economia da Universidade de Coimbra.
- Appay, B. (1997). Précarisation sociale et restructurations productives. In: B. Appay & A. Thebaud-Mony (dir.), *Précarisation sociale, travail et santé*. Paris: Iresco, pp. 509-559.
- Araújo, P. (2008). *A Tirania do Presente. Do trabalho para a vida às incertezas do desemprego*. Coimbra: Quarteto.
- Araújo, P. (2012). Quand l'usine ferme. Des chômeurs âgés et de l'État social comme ultime rempart. *SociologieS* [En ligne], Théories et recherches, mis en ligne le 09 mai 2012. URL: <http://sociologies.revues.org/3935>.
- Bachmann, L., Benelli, N., & Roca I Escoda, M. (2003). Les exclues du chômage. In: M. Giugni & M. Hunyadi (dir.). *Sphères d'exclusion*. Paris: L'Harmattan, pp. 125-158.
- Benarrosh, Y. (2000). *Le travail: norme et signification*. Centre d'Études de l'Emploi, Document de Travail, 4.
- Benarrosh, Y. (2006). *Le travail vu du chômage. Une comparaison homme/femmes*. Centre d'Études de l'Emploi, Document de Travail, 62.
- Bourdieu, P. (1993a). Comprendre. In: P. Bourdieu (dir.), *La misère du monde*. Paris: Seuil, pp. 1389-1447.
- Bourdieu, P. (1993b). Post-scriptum. In: P. Bourdieu (dir.), *La misère du monde*. Paris: Seuil, pp. 1449-1454.
- Butler, J. (2004). *Precarious Life. The powers of mourning and violence*. London-New York: Verso.

- Centeno, L. (2001). *Os Trabalhadores de Meia Idade Face às Reestruturas e Políticas de Gestão de Recursos Humanos*. Lisboa: Observatório do Emprego e Formação Profissional.
- Coelho, L. (2010). *Mulheres, família e desigualdade em Portugal*. Dissertação de Doutoramento apresentada à Faculdade de Economia da Universidade de Coimbra.
- Demazière, D. (1995). *La sociologie des chômeurs*. Paris: La Découverte.
- Demazière, D. (1999). Les logiques de recherche d'emploi, entre activités professionnelles et activités domestiques. *Cahier du Genre*, 26, 35-57.
- Demazière, D. (2002). «Chômeurs âgés» et chômeurs «trop vieux», articulation des catégories gestionnaires et interprétatives. *Sociétés Contemporaines*, 48, 109-130.
- Ferreira, V. (dir.) (2010). *A igualdade de mulheres e homens no trabalho e no empregoem Portugal: políticas e circunstâncias*. Lisboa: Comissão para a Igualdade no Trabalho e Emprego.
- Fraser, N. (2011). *Qu'est-ce que la justice sociale? Reconnaissance et redistribution*. Paris: La Découverte.
- Gallie, D. & Paugam, S. (eds.) (2000). *Welfare regimes and the experience of unemployment in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Gallie, D. & Paugam, S. (2000a). The experience of unemployment in Europe: The debate. In: D. Gallie & S. Paugam (eds.), *Welfare regimes and the experience of unemployment in Europe*. Oxford: Oxford University Press, pp. 1-22.
- Gallie, D. & Paugam, S. (2000b). The social regulation of unemployment. In: D. Gallie, & S. Paugam (eds.), *Welfare regimes and the experience of unemployment in Europe*. Oxford: Oxford University Press, pp. 351-374.
- Giroux, H. (2006). Katrina and the politics of disposability. In *These Times*, September 14.
- Hespanha, P. & Portugal, S. (2002). *A transformação da família e a regressão dasociedade-providência*. Porto: Comissão de Coordenação da Região Norte.
- Kergoat, D. (1998). La division du travail entre les sexes. In: D. Kergoat et al. (dir.), *Le Monde du travail*. Paris: La Découverte, pp. 319-327.
- Kovács, I. (2005). Formas flexíveis de emprego em Portugal: riscos e oportunidades. *Sociedade e Trabalho*, 23/24, 47-66.
- Lazarsfeld, P., Jahoda, M., & Zeisel, H. (1932). *Les chômeurs de Marienthal*. Paris: Editions de Minuit (traduction française 1981).
- Linhart, D. (2003). *Perte d'emploi, perte de soi*. Paris: Éditions Érès.
- Loison, L. (2006). *L'expérience vécue du chômage au Portugal*. Paris: L'Harmattan.

- Macedo, E. & Santos, S. (2009). Apenas mulheres ? Situação das mulheres no mercado de trabalho em quatro países europeus. *Ex aequo*, 19, 129-155.
- Maruani, M. (1996). L'emploi féminin à l'ombre du chômage. *Actes de la recherche en sciences sociales*, 115(2), 48-57.
- Mauriac, F. (1927). *Thérèse Desqueyroux*. Paris: Bernard Grasset.
- Mc Vittie, C. (2008). Passive and active non-Employment: Age, employment and the identities of older non-working people. *Journal of Aging Studies*, 22(3), 248-255.
- (de) Montlibert, C. (2001). *La violence du chômage*. Strasbourg: Presses Universitaires de Strasbourg.
- Ortega, A. S. & Pascual, A. S. (2006). El giro copernicano del desempleo actual. *Cuadernos de Relaciones Laborales*, 24(2), 1-19.
- Paperman, P. (2006). Les gens vulnérables n'ont rien d'exceptionnel. In: P. Paperman & S. Laugier (eds.), *Le souci des autres. Éthique et politique du care*. Paris: Éditions de l'EHESS, pp. 281-297.
- Pochic, S. (2000). Comment retrouver sa place ? Les pères cadres à l'épreuve du chômage. *Travail, genre et société*, 3, 87-108.
- Pochic, S. (2001). La menace du déclassement. Réflexions sur la construction et l'évolution des projets professionnels de cadres au chômage. *La Revue de l'IRES*, 35(1), 61-88.
- Pollak, M. & Heinich, N. (1986). Le témoignage. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 62-63, 3-29.
- Portugal, S. (2006). *Novas famílias, modos antigos. As redes sociais na produção de bemestar*. Dissertação de Doutoramento da Faculdade de Economia da Universidade de Coimbra.
- Reis, J. (1993). Portugal: a heterogeneidade de uma economia semiperiférica. In: B. S. Santos (dir.), *Portugal: um retrato singular*. Porto: Afrontamento, pp. 133-161.
- Rosa, M. T. S. et al. (2001). *O Desemprego numa Zona Crítica de Portugal. O caso de Azambuja: Realidades e perspectivas de transformação*. Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian.
- Roupnel-Fuentes, M. (2007). *Une rupture totale. Le licenciement massif des salariés de Moulinex*. Thèse de doctorat en sociologie présentée à l'École des Hautes Études en Sciences Sociales.
- Santos, B. S. (1993). O Estado, as relações e o bem-estar na semiperiferia: o caso português. In: B. S. Santos (dir.). *Portugal: um retrato singular*. Porto, Afrontamento, pp. 15-56.
- Santos, B. S. (2002). Para uma sociologia das ausências e uma sociologia das emergências. *Revista Crítica de Ciências Sociais*, 63, 237-280.

- Santos, B. S. (2011). *Portugal. Ensaio contra a autoflagelação*. Coimbra: Almedina.
- Schnapper, D. (1994). *L'épreuve du chômage*. Paris: Gallimard.
- Schwartz, O. (1990). *Le monde privé des ouvriers. Hommes et femmes du Nord*. Paris: PUF.
- Wall, K. (dir.) (2005). *Famílias em Portugal: percursos, interacções, redes sociais*. Lisboa: Imprensa de Ciências Sociais.
- Wall, K. & Amâncio, L. (dir.) (2007). *Família e género em Portugal e na Europa*. Lisboa: Imprensa de Ciências Sociais.
- Weber, F. [2009 (1989)]. *Le travail à côté. Une ethnographie des perceptions*. Paris: Éditions de l'EHESS.
- Woolf, V. [2004 (1929)]. *A room of one's own*. London: Penguin Books.